

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE**

ACTA HISTORICA

TOMUS XCVI.

**HUNGARIA
SZEGED
1992**

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE**

ACTA HISTORICA

TOMUS XCVI.

**HUNGARIA
SZEGED
1992**

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
ACTA HISTORICA

Szerkesztő bizottság:

DR. ANDERLE ÁDÁM, DR. GAÁL ENDRE, DR. KRISTÓ GYULA,
DR. MAKK FERENC, DR. A. SAJTI ENIKÓ, DR. SERFÓZÓ LAJOS

Redegit:

DR. FERENC MAKK

Szerkesztette:

DR. MAKK FERENC

Műszaki szerkesztő:

DR. GAÁL ENDRE

HU ISSN 0324—6523 Acta Universitatis Szegediensis
de Attila József nominatae
HU ISSN 0324—6965 Acta Historica

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed
in *Historical Abstracts* and *America: History and Life*

A SZENT LÁSZLÓ-KORI ZSINATI HATÁROZATOK KELETKEZÉSTÖRTÉNETE

Szent László nevéhez a hagyomány három törvénykönyvet¹ kapcsolt, melyek azonban korabeli kéziratokban nem maradtak fenn, hanem csak a XV–XVI. századi kódexekben.² A kéziratok szövegének egybevetése alapján feltételezhető, hogy azok egyetlen közös szerkesztésre mennek vissza.

Az egyes dekrétumok datálása jogtörténészeinknek sok fejtörést okozott, hiszen a három közül csak a szabolcsi zsinat határozatait keltezték: 1092. május 20-ra, azaz három évvel László halála (1095) előttre, és ezt nevezték első dekrétumának, amiből azt a neveléses következtetést lehetne levonni, hogy királyunk uralkodása első 15 évében főuraival egyetlen határozatot sem hozott. A törvénykönyvek számozásának helyességét illetően már a XIX. század eleje óta voltak a korszak törvényhozásával foglalkozó kuta-

¹ Pauler Gyula szerint négy. s negyediknek az I. ún. esztergomi vagy Lőrinc-féle zsinati határozatok tekinthetők, amelyek a keletkezés sorrendjét illetően meg is előzik Szent László egyetlen datált dekrétuma, az 1092. évi szabolcsi zsinat határozatait. (PAULER GYULA: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I-II. Bp. 1899. I. 448–49. 320. jegyz.) Pauler nézetét Karácsonyi János (KARÁCSONYI JÁNOS: Magyarország egyháztörténete fő vonásaiban 970-től 1900-ig. Nagyvárad 1915. 20.) és Erdélyi László (ERDÉLYI LÁSZLÓ: Magyarország társadalma XI. századi törvényeiben. (A továbbiakban: Magyarország társadalma) Bp. 1907. 140–1.; Uő.: Magyarország törvényei Szent Istvántól Mohácsig. (A továbbiakban: Magyarország törvényei) Bp. 1942. 34–5. is magáévá tette. Cáfolja: JÁNOSI MONIKA: Az első ún. esztergomi zsinati határozatok keletkezésének problémái. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. (A továbbiakban: AASzeg) 83. (1986) 23–30.

² Illetve még későbbi kéziratokban, de csak azokkal foglalkoztam, amelyek a XVI. század végénél nem később keletkeztek. XV. századiak: *Budai János-féle* (1406), melyet csak XVIII. századi másolatban ismerünk. (A másolat jelzete: OL I 7. Kollár-gyűjtemény r.sz., 55.); *Thuróczi kódex* (XV. sz. vége) OSZKK Cod. Lat. 407. XVI. századiak a keletkezés feltételezhető sorrendjében: *Kollár-kódex* 1514–64) OL I 7. Kollár-gyűjtemény r.sz. 32.; *Ilosvay-kódex* (1544–67) OSZKK Fol. Lat. 4023.; *Gregoriánczi Pál kódexe* (1556–7) OSZKK Fol. Lat. 4126.; film: FM, 1686.; másolata: a *Nádasy-kódex* (1558) Bp.-i Egyetemi Könyvtár Kézirattát G 39.; az utóbbi másolata: a *Festetics-kódex* (1583) OSZKK Fol. Lat. 4355.; *Debreceni-kódex* (1578) Debrecen, Ref. Koll. R 466.; *Besztercebányai kódex* (1590 körülről) OSZKK Fol. Lat. 522. A kéziratokról bővebben: JÁNOSI MONIKA: A Szent István törvényeit tartalmazó kódexek. Magyar Könyvszemle (a továbbiakban: MKsz) 94. (1978) 225–54.; Uő.: Gregoriánczi Pál kézirat törvénygyűjteménye a XVI. század közepéről. MKsz 104. (1988) 54–64.; Uő.: Törvényhozás Magyarországon a XI. században. Bp. 1988. (kéziratok kandidátusi értekezés) 41–59.

tóknak kételyei.³ Azóta mindenki egyetért abban, hogy a második és harmadik törvénykönyveknek mindenképpen meg kellett előzniök az elsőt, a szabolcsi zsinat határozatait, amely a keletkezés sorrendjében tehát csak az utolsó lehetett.⁴ Meggyőződésem ugyanakkor, hogy első királyunk törvényhozásához hasonlóan⁵ itt is külön kell választani az egyes intézkedések meghozatalának és azok összeszerkesztésének idejét. Ez a két másik László nevéhez kapcsolt dekrétum esetében világosan kimutatható, de a szabolcsi zsinat határozatainak esetében is alaposabb vizsgálat nélkül megállapítható, hogy a királyi bírásokodásról szóló utolsó két kapitulumot⁶ nem az ún. „sancta synodus” hozta, tehát nem is születhettek egy időben a zsinati határozatokkal.

Általában a királyi tanács ülésai nem „ad hoc” tanácskozások lehettek a király éppen kéznél lévő magas méltóságú kísérete bevonásával, — jóllehet ilyen tanácskozásokra is sor kerülhetett —, hanem meghatározott helyre⁷ és időre összehívott gyűlések, hiszen különben az akkori primitív közlekedési eszközökkel, a mainál lényegesen nagyobb országból az ország nagyjai lehetőleg teljes számban nem tudtak volna megjelenni, mint ahogy azt pl. a szabolcsi zsinaton is tették, ahogy az a hozott határozatok bevezetéséből egyértelműen kitűnik: „Regnante creatore et salvatore domino nostro Jesu Christo anno incarnationis eius millesimo XCIIo XIII. kalendas Junii in civitate Zabolch sancta sinodus habita est, presidente christianissimo Hungarorum rege Ladislao cum universis regni sui

³ Először Engel János Keresztények. (ENGEL, JOHANN CHRISTIAN: Geschichte des ungarischen Reiches und seiner Nebenländer I—V. Wien 1813—4. I. 178.)

⁴ A II. és III. dekrétumot illetően azonban nem ilyen egyértelmű a helyzet. Egyes történészek véleménye szerint legelőször a II. keletkezett (PAULER GY.: i.m. 440—1. 284. jegyz. — csak a 10. pontig, a dekrétum második fele szerinte a III. után; HÓMAN BÁLINT—SZEKFÚ GYULA: Magyar történet I—V. Bp. 1935-36. I. 285.; ERDÉLYI L.: Magyarország társadalma. 139-40.; Uő.: Magyarország törvényei. 35. — csak a 18. pontig, második fele a III. után), a többség szerint azonban a III. dekrétum volt az első. Egyesek a Szent László uralkodását megelőző időre datálják (MAX BÜDINGER: Ein Buch ungarischer Geschichte 1058—1100. Leipzig 1866. 19—20. I. jegyz.; MARCZALI HENRIK: Magyarország története az Árpádok korában. 1038—1301. In: A magyar nemzet története II. Bp. 1896. 108. I. jegyz.; SZÉKELY GYÖRGY: Prefeudális társadalom Magyarországon. Valóság 1948. 139—40.; SZILÁGYI LORÁND: Szöveggyűjtemény. Magyarország történetének tanulmányozásához I. rész 1000-tól 1526-ig. Szerk. LEDERER EMMA. Bp. 1964. 27—45.; BEÉR JÁNOS—CSIZMADIA ANDOR: Történelmünk a jogalkotás tükrében. Sarkalatos honi törvényeinktől 1000-tól 1949-ig. Bp. 1966. 60.; BÓNIS GYÖRGY: Középkori jogunk elemei. A római és kánonjog irodalma hazánkban. Bp. 1972. 18.; KRISTÓ GYULA: A XI. századi hercegség története Magyarországon. Bp. 1974. 74.; Uő.: Űzbég és tolvaj. In: Tanulmányok az Árpád-korról. Bp. 1983. 443.; KUMOROVITZ L. BERNÁT: Szent László vásár-törvénye és Kálmán király pecsétes cartulája. In: Athleta Patriae. Szerk. MEZEY LÁSZLÓ. Bp. 1980. 93.; JÁNOSI M.: Kandidátusi értekezés. 120—5.), vannak, akik uralkodása kezdetére (LEDERER EMMA: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Bp. 1959. 35.; Előzmények és a magyar történet 1242-ig. I/1—II. In: Magyarország története (a továbbiakban: Magyarország története I.) Bp. 1984. 900. — a vonatkozó részt GYÖRFFY GYÖRGY írta. Szerinte az első rész 1077—1089 táján, a második, 1083 után születhetett.).

⁵ Részletesen kifejti Jánosi Monika (JÁNOSI MONIKA: Gondolatok az Admonti kódexből hiányzó kapitulumokról. AASzeg 82. (1985) 37—51.)

⁶ Kiadása: ZÁVODSZKY LEVENTE: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: a törvények szövege.) Bp. 1904. 165.

⁷ A helyet megjelöli Szent László II. törvénykönyve: Pannonhalma (ZÁVODSZKY L.: i.m. 166.), a Kálmán korában kiadott ún. Albericus-gyűjtemény: Tarcal (uo. 182.), az ún. Lőrinc-féle zsinat: Esztergom (uo. 197.).

pontificibus et abbatibus, necnon cunctis optimatibus, cum testimonio totius cleri et populi. ...”⁸

A bevezetést olvasva óhatatlanul három kérdés merül fel bennem. 1). Miért Szabolcs várába hívták össze Magyarország főpapjait és főurait? 2). Miért éppen 1092. májusában került sor erre? 3). Miért volt szükség az ország akkori békésnek nem nevezhető külpolitikai helyzetében a zsinat összehívására? Természetesen ahogy a kérdések, úgy a rájuk adott válaszok is összefüggnek egymással.

A kérdések megválaszolása előtt tisztázni kell a helység nevét. A helynevek — mint köztudott — összekapcsolódtak a honfoglaláskori vezérek neveivel úgy, hogy a vezérek a szállásterületeiken lévő településeket, várakat saját nevükről nevezték el. Így történt ez Szabolcs esetében is, aki Anonymus szerint Előd vezér fia, a krónikákban a hét kapitány egyike volt.⁹ Nevét számos helynév őrzi: Szabolcs megyében a legtöbb, de ezenkívül Fejér-megyében, Baranyában, sőt a Szerémségben is. A sok tekintetben saját korából kiinduló és így némiképp torzító Anonymus, családi hagyomány alapján többször, valószínűleg jogosan állítja, hogy a vezéri nemzetségek ősei építették és birtokolták azokat a várakat, amelyekből megyeszékhelyek lettek.¹⁰ A krónikákban Előd Álmos apja volt, s így Szabolcs is besorolható az Árpádok családjába. Mivel idősebb lehetett Árpád fiainál, és az Árpádok trónutódlási rendje szerint a fejedelmet az élő legidősebb férfi családtag követte, valószínű, hogy ő következett a fejedelemségben Árpád után.¹¹ Feltehető, hogy a trónörökösöt megillető országrész főhelye éppen Szabolcsvár volt. Hol található e vár a számtalan Szabolcs helynév közül? Anonymus nem hagy kétséget afelől, hogy ez a hatalmas és erős vár, melyet Szabolcs földből építtetett, a Tisza mellett található,¹² és e megálpítását a megye elnevezése és a régészeti ásatások is alátámasztják.¹³

Az 1090-es években Magyarország külkapcsolataiban jelentős változás következett be. Ez részben a szomszédos országok belügyeibe való sorozatos beavatkozásban, részben pedig a királyi hatalom idegen terület fölé való kiterjesztésében nyilvánult meg. Emellett fontos feladatot jelentett az investitúraharc figyelemmel kísérése és főként az idegen behatolási kísérletek visszaverése. 1091 tavaszán — beavatkozva a horvát belviszályokba — László király megszerezte Horvátországot.¹⁴ A meghódított horvát királyság a pápa hűbérese volt, mivel 1076-ban Zvonimir fejedelem VII. Gergely pápától kapott királyi

⁸ Uo. 157.

⁹ SRH I. 41., 61—4., 70—1., 99., 166., 290.; SRH II. 33., 62., 132., 248., 328.

¹⁰ GYÖRFFY GYÖRGY: István király és műve. Bp. 1977. 203.

¹¹ Uo. 33—4.; ANONYMUS: Gesta Hungarorum. Hasonmás kiadás. 1975. 163—4.

¹² SRH I. 62—3.

¹³ Az 1969 és 1971 között folytatott, Németh Péter által vezetett ásatások egy honfoglaláskori és a X. században épült hatalmas, háromszög alakú, faszervezetekkel megerősített, meredek földszánccal kerekített földvár maradványait tárták fel. (NÉMETH PÉTER: Szabolcs és Szatmár megyék Árpád-kori földvárjai és monostorai. In: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1966—67. 2. Szeged 1968. 130.; Uő.: Előzetes jelentés a Szabolcsi Árpád-kori megyeszékhely régészeti kutatásának első három esztendejéről. 1969—1971. In: Archaeologiai Értesítő 100. (1973) 2. 167—9.; Uő.: In: Szabolcs—Szatmár megye műemlékei. II. Bp. 1987. 331.)

¹⁴ MAKK FERENC: Megjegyzések Kálmán külpolitikájához. AASzeg. 67. (1980) 21. és 1. jegyz.

címet és koronát.¹⁵ László hódítása így a pápai hűbéruraság végét jelentette Horvátországban. A magyar király valószínűleg szeretne volna megszerezni Horvátország mellé Dalmáciát is, de erre a kunok Kelet-Magyarországot végigdúló betörése miatt nem kerülhetett sor. 1091 nyarán ugyanis a kunok Kapolcs vezérrel az élükön az Al-Duna vidékéről a törcsvári szoroson át betörték Erdélybe, onnan a meszesi kapun át Biharba,¹⁶ majd a Tiszán átkelve végigpusztították a Duna-Tisza közét¹⁷ Szabolcs erős várát épen hagyva. László miután megtette unokaöccsét, Álmos herceget, I. Géza fiát, horvát királynak,¹⁸ kénytelen volt a kunok ellen vonulni Horvátországban tartózkodó seregével. A Temes folyónál utolérte, a Pogányos vize mellett legyőzte a zsákmánnyal távozni igyekvő kunokat, majd Orsova táján vereséget mért a kun seregére.¹⁹

1091 őszén, győzelmei után, került sor a somogyvári Szent Egyed (Saint Gilles) apátság ünnepélyes alapkövetételére. László király ugyanis már jó előre igyekezően megnyerni a pápa jóindulatát egy esetleges horvát beavatkozásra, megalapította a zágrábi püspökséget, és Somogyvárat a „Szent Péter” tulajdonát képező francia Saint Gilles-i apátságnak adta monostorépítés céljából.²⁰ A Horvátország miatt azonban haragos II. Orbán pápa elküldte követét, Teuzo bíborost, hogy az visszakövetelje Horvátország pápai hűbérbe adását, azonban a bíboros eredménytelenül tért vissza Rómába.²¹ Ezután megtörtént a szakítás az eddig mindig a legális pápákat támogató László és II. Orbán között, és ezzel a magyar király a Ravennában székelő III. Kelemen ellenpápa támogatóinak sorába lépett.²²

Biztos vagyok benne, hogy van összefüggés a szakítás és a szabolcsi zsinat összehívása között. Nagyon valószínű, hogy ezt a nagyon fontos, egyházat érintő, de politikailag is jelentős eseményt mindenképpen meg kellett vitatni Magyarország papságával, László tehát összehívja a zsinatot a következő, 1092. év májusára, pünkösöd utánra, számítva arra, hogy addigra a lovak is visszatérnek már a tavaszi füvelésről, és az időjárás is kedvező lesz annyira, hogy az ország legtávolabbi vidékeiről is odaérjenek az egyházyatyák. Kérdés persze, hogy miért éppen Szabolcsra? A király hadjáratra készül az oroszok ellen, melyre 1092 nyarán sor is kerül, mivel a kunok az ő tanácsukra törtek be Magyar-

¹⁵ Uo. 5. jegyz.

¹⁶ Bihar szinte főmegyének tekinthető — lévén a ducatus része —, így több vármegye is tartozott hozzá. GYÓRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp. 1987. 574.)

¹⁷ SRH I. 412—4.

¹⁸ Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae, I. Ed.: M. KOSTRENIĆ. Zagrabiae 1967. 161. sz.

¹⁹ SRH I. 414.

²⁰ Magyarország története I. 934.

²¹ Uo. 937.

²² A szakítás egyben a IV. Henrikhez való közeledést is jelentette. Ez utóbbit sietette a Henrikkel való ellentét egyik forrásának, Salamonnak a halála (1087), és a másiknak, feleségének, Adelheidnak elhunya (1090). De bizonyára hozzájárulhatott az is, hogy II. Orbán pápa nem ismerte el István király szenttéavatását (még 1096-ban sem). Vö. PAULER GY.: i.m. 161.

országára.²³ A király és főurak seregei részben a várható újabb betörés, részben a bosszúló hadjárat miatt harcra készen állnak az ország keleti végein. Szabolcs vára nagy és erős, a kunok betörése után is épen maradt, földrajzilag kedvező helyzetben fekszik „Ruscia” felé. Ezért hívják tehát ide a papságot. A király, rendelkezvén az investitúrajoggal, hívja össze a zsinatot, valamint elnököl azon. A főurak (optimates) pedig hadseregeikkel már eleve itt vannak. A nép (populi) alatt pedig valószínűleg a király hadseregében harcoló katonákat kell érteni.

Véleményem szerint a zsinaton már III. Kelemen, az ellenpápa szellemében hozták a döntéseket. Jól érzékelhető ez a papi házassággal kapcsolatos első négy kapitulumon. A papi nőtlenség nagy kérdése, melyet VII. Gergely IV. Henrik ellenében erőszakolt, egészen távol esett a magyar felfogástól. A magyar püspöki székben házas papok ültek, feleségeik az egyházi bitokokon éltek, fiaik az egyházi javadalmakban részesültek.²⁴ „A zsinat törekedett eleget tenni annak, amit maga az egyház, amit IV. Henrik pápája — a ravennai Kelemen — római zsinatján (1089) a püspököknek lelkükre kötött, de már annak nem felelt meg, amit II. Orbán a melíi zsinaton (1089. szept. 18-án) ismételt VII. Gergely rendelete alapján”.²⁵ Tehát noha VII. Gergelynek és utódainak szigorú rendeletei teljesen megakarták szüntetni a papi házasságot, a szabolcsi zsinat nem hozott ilyen szigorú rendeleteket. Nevezetesen: noha az ágyastartást, második házasságot megtiltotta; de megengedte, elismerte a papok első, törvényes házasságát. A zsinat határozathozói a realitások talaján álltak. A papi házasság tiltása ugyanis nem új téma az egyháztörténetben. Évszázadok óta eredménytelenül kísérleteztek bevezetésével a pápák, és a papság részéről az mindvégig nagy ellenállásba ütközött.²⁶

Hogyan, milyen módon születnek meg a törvények? Általában a törvények keletkezésmechanizmusára vonatkozóan nagyon kevés magyar adattal rendelkezünk, de valószínűnek látszik, hogy az nem nagyon különbözhetett a Ganshof²⁷ által hatalmas forrásanyag alapján feldolgozott frank kapitulárek keletkezésmechanizmusától,²⁸ amit most megpróbálok a hazai viszonyokra vetíteni.

Feltételezhető, hogy a törvények meghozatalát megelőzhette valamiféle előkészítő munka, és az ülések meghatározott „napirend” alapján folyhattak le. A király bizalmas híveivel, egy-egy egyházi méltósággal, esetleg többükkel, a különböző éppen felmerült ügyekkel kapcsolatban előzetesen tanácskozhatott, esetleg parancsot adhatott papjainak a következő gyűlésre egy törvénytervezet kidolgozására, hiszen a jogban jártas, műveltebb egyháziak valószínűleg nagyobb szerepet játszhattak a törvényhozás munkájában, az

²³ SRH I. 414.

²⁴ PAULER GY.: i.m. 162.

²⁵ Uo. 163.

²⁶ JÁNOSI M.: AASzeg. 83. (1986) 25. 18. jegyz.

²⁷ GANSHOF, FRANÇOIS LOUIS: Was waren die Kapitularien? Weimar 1961.

²⁸ Karácson Imre is hasonlóképpen vélekedett, amikor a magyarországi királyi zsinatok végzéseit a frank kapitulárekhoz hasonlítja. (KARÁCSON IMRE: A XI. és XII. századbéli magyarországi zsinatok és azoknak a külföldi zsinatokhoz való viszonya. Győr 1888. 16.)

előkészítés illetve írásbafoglalás pedig tudásuk folytán csak az ő feladatuk lehetett. Ebben az előkészítő munkában esetenként részt vehetett a király, jelezve akaratát, de természetesen az is előfordulhatott, hogy nélküle folyt a munka. Valószínűleg ebben az előkészítő szakaszban kerülhetett sor a pápai bullák akaratának érvényesítésének megfogalmazására is. Erre utal a papok első törvényes házasságát ideiglenesen engedélyező 3. kapitulum utolsó mondata: „...quousque nobis in hoc domini apostolici paternitas consilietur.”²⁹ A papok, ha írott tervvel rendelkeztek is — ami nem lehetett szükségszerű —, természetesen szóban, anyanyelven, azaz magyarul terjesztették az ügyet megvitatásra az ülésre összereglett egyházi és világi nagyok elé, s a tanácskozás is magyar nyelven folyt,³⁰ hiszen a világi résztvevők nem tudtak latinul, és hasonlóképpen magyarul történhetett a törvények kihirdetése is. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a hozott határozatokat az ország lakói számára ki kellett hirdetni, ellenkező esetben a törvény nem töltötte volna be feladatát. A fiatal kereszténységgel rendelkező Magyarországon a még mindig élő pogány szokásjogtól³¹ eltérő követelményeket, azok érvényesülése érdekében, tudatni kellett, sőt sok esetben a magyarázat is szükséges lehetett. A kihirdetés az üléseken résztvevő püspökökön, apátokon és ispánokon kívül a király követeinek (nuntii regis) feladata lehetett. Valószínűleg ők tölthették be a frank birodalomban ismert „missi dominici” szerepét. Noha a zsinat határozataiban nincs utalás rájuk, a Szent László nevéhez kapcsolt ún. III. dekrétum az 1. és 2. fejezetében több helyen is említést tesz róluk és feladataikról: „...nuncius regis per omnes civitates dirigitur, ...”, „...nuncius regis de villa in villam vadat, ...”, „... regis nuncius palam faciat omnibus ...”³²

A kihirdetéshez szükséges példányszámot — a frank szokásokhoz hasonlóan — másodkezü másolatok útján készíthették részben a király követei (nuntii regis) a notáriusaikon keresztül, részben a székesegyházak és kolostorok scriptorumain keresztül. Hogy Szent László dekrétumai közül saját korából egy sem maradt fenn, annak négy oka lehet, amelyekre a frank kapitulárek vizsgálata kapcsán már Ganshof is rámutatott: 1) A közigazgatás gondatlansága, hiányos működése. 2) A királyok és a magas egyházi és világi méltóságviselők tartózkodási helyének, és így archivumának is gyakori változása. 3) Bizonyos rendeletek egy idő múlva elévültek, és így nem volt érdemes megőrizni őket.³³ 4) A rendeletek a gyakori használat miatt elkoptak.³⁴

Kérdés, hogy a szabolcsi zsinat határozatai hány törvényhozás eredményei lehettek? A datálásának hitelességében nincs okunk kételkedni, kivéve természetesen a már említett 41., 42., a királyi bíraskodásról szóló cikkelyeket. A benne lévő rendszer hiánya, a

²⁹ ZÁVODSZKY L.: i.m. 158.

³⁰ A tanácskozás magyarnyelvűségére utal a Kálmán-féle tarcali zsinat bevezetése (Albericus-gyűjtemény). Uo. 183.

³¹ Bizonyítja az I. 22. kapitulum: De ritu gentilium. (ZÁVODSZKY L.: i.m. 161.)

³² Uo. 172—4.

³³ Nem ugyanazt az értéket képviselték a középkori ember számára, mint az oklevelek, amelyeket később is bizonyos jogok, vagy jogos igények alátámasztására felhasználhattak.

³⁴ Az okokra: GANSHOF, F. L.: i. m. 105.

különböző kérdések tárgyalása sem kizáró ok, ha a karoling kapituláéakra gondolunk. Ezért mondhatjuk, hogy a szent zsinat a kánonoknak megfelelően, egyházi ügyeket érintő határozatokat hozott, s így az első negyven fejezet egyetlen törvényhozás eredménye volt. Elfogadható tehát, hogy egyetlen zsinat különféle kérdésekben dönt. melynek oka nyilvánvalóan az, hogy egy-egy tanácskozáson a legkülönbözőbb éppen aktuális kérdést vitatták meg és foglalták írásba; így aztán az is elfogadható, hogy a hozott határozatok egymásutánosságukban nem kapcsolódnak feltétlenül egymáshoz; de érthetetlen, hogy az ugyanazon problémával kapcsolatos törvények miért nem következnek mindig egymás után? Ilyen kérdés pl. a tizedfizetés, mellyel a 27., 30., 33., 40. kapitulum³⁵ foglalkozik. Vagy. Miért tartalmaz hasonló intézkedést az 5. és 23. határozat³⁶ nevezetesen a nagyon adományozásáról az egyháznak; vagy a 6. és 24. cikkely³⁷ az egyházi javak elvesztéséről illetve megtalálásáról? Ez utóbbi esetben a második mintha kiegészítené az elsőt. Érthetetlen az is, hogy az ún. „kalandos” szövetkezésekről vagy elsejei összejövetelekről szóló két kapitulum miért került olyan távol egymástól (14. és 39.).³⁸ Nem tartom elképzelhetőnek, hogy Szent László elnökletével, királyunk 18 éves uralkodása alatt, mindössze egyszer ült volna össze a szent zsinat. Annál is inkább, mert legendáink amelyek az 1083. évi szenttéavatások tiszteletére készültek, s megfogalmazásaikra már a szenttéavatásokat követően került sor, egytől-egyig az illető szent kanonizációját megelőzően zsinat összehívásáról szólnak.³⁹ Elgondolkodtató, hogy az uralkodása alatt hozott összes egyházi intézkedést nem ez a törvénykönyv tartalmazza-e. Véleményem szerint a különböző üléseken hozott rendeleteket külön-külön pergamenlapokra írhatták, s hogy azokat a feledéstől megmentsék, később királyi parancsra, vagy anélkül összegyűjtötték és törvénykönyvbe foglalták. Ha tehát a mai formájukban fennmaradt dekrétumokra gondolunk, — ahogy azt korábban jeleztem —, nem beszélhetünk azok keletkezési, csupán összeszerkesztési idejükről. Számomra egyértelműnek látszik, hogy elsőként az ún. I., egyházi intézkedéseket tartalmazó törvénykönyv fejezeteit szerkeszthették egybe, az sem lehetetlen, hogy még László életében, az 1092. évi szabolcsi végzésekhez hozzáfűzve a korábbi zsinatok határozatait is. Ez megmagyarázná, hogy miért foglalkozik a szent zsinat pl. a dézsmával négy különböző helyen. Így érthető lenne az is, hogy miért erről a dekrétumról rendelkezünk a három közül a legtöbb információval. S feltehetően a másolgatások során kerülhetett később az utolsó két fejezet egy valahonnan előkerült pergamenlapról a zsinati határozatok végére. Belátható, hogy a törvényhozás munkájából részüket jobban kivevő, a jogban jártas írástudó papok természetesen elsőként a saját problémáik rendezésével foglalkozó egyházi intézkedéseket gyűjtötték össze, és foglalták írásba. Azonban az sem

³⁵ ZÁVODSZKY L.: i. m. 162., 163., 164—5.

³⁶ Uo. 159., 161.

³⁷ Uo. 159., 162.

³⁸ Uo. 160., 164.

³⁹ Szent István kis legendája (SRH II.400.) Szent István Hartvik püspöktől származó legendája (SRH II. 433., 435.), Szent Imre herceg legendája (SRH II. 459—60.), Szent Gellért püspök kis legendája (SRH II. 479.), Szent Gellért püspök nagy legendája (SRH II. 506.)

zárható ki, hogy a három törvénykönyv fejezeteinek egységes dekrétummá szerkesztése egyidőben történt, és az általában elsőbbséget élvező papság érdekében hozott intézkedések itt is elsőbbséggel rendelkeztek.

Az összeszerkesztés pontos idejére sajnos nem sok támponttal rendelkezünk, így csak hipotézisek felállítására törekedhetek, melyek közül az egyiket, azaz hogy az még László életében megtörtént, ismertettem. A László uralmát követő Kálmán kora nem jöhet számításba, hiszen a magyar király és a törvényes pápa közti szakítás miatt, érthetően, II. Orbán pápa levelében a „rossz utakon” járt előd, László helyett, ismételten Szent István alakját állítja Kálmán elé követendő példának, és ezt a király udvara is magáévá tette, amint ezt a Hartvik- legenda és az Albericus klerikus által megszerkesztett első törvénykönyv (az ún. tarcali zsinat) bevezetése is igazolja. Ez utóbbi említést sem tesz László királyságáról és törvényeiről, hanem Kálmánt egyenesen István király műve folytatójának nyilvánítja.⁴⁰ Az összeszerkesztés lehetséges idejeként számításba jöhet még III. Béla kora, azé a királyé, aki László szentté avatásán fáradozott, amire 1192. június 27-én sor is került. III. Béla bizánci tartózkodásakor is hallhatott I. László királyról és tetteiről, hiszen az akkor uralkodó bizánci császár, Mánuel, édesanyja László leánya, Piroska volt, tehát a feledésbe borított László-féle törvények összegyűjtését és egybeszerkesztését is elrendelhetette, s az így elkészült gyűjtemény az utolsó, „jelentős” zsinat időpontját rögzítette.

⁴⁰ GERICS JÓZSEF: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 22. Bp. 1961. 98.

Monika Jánosi

The Origins of the Saint Ladislaus Synod Decisions

In connection with Saint Ladislaus' first law-book, which is the only dated one, the author attempts to answer the following questions: Why were the prelates and lords of Hungary summoned to the castle of Szabolcs? Why did this take place in May 1092? Why was it necessary to convene a synod in such a troubled foreign policy situation? The author tries to outline the mechanism according to which the Hungarian laws were made, separating the time when these laws were agreed on from when they were drafted into a law-book. The latter is dated to the reign of Ladislaus I (after 1092) but the reign of Béla IV cannot be excluded as the time of drafting.

MEGJEGYZÉSEK A SZENT LÁSZLÓ KORABELI MAGYAR—BIZÁNCI KAPCSOLATOK TÖRTÉNETÉHEZ

Szent László uralkodásának (1077—1095) első éveiből meglehetősen szerény adatokkal rendelkezünk, amelyek ezen időszak magyar—bizánci érintkezéseire vonatkoznak.

Az első — feltételezett — kapcsolat közvetett jellegű, és László koronázásával függ össze. A forráshelyek utalásai nyomán biztosnak tekinthető, hogy 1077 tavaszán hatalomra jutásakor az általános gyakorlattól eltérően nem koronázták meg azonnal Lászlót.¹ Ez azzal magyarázható, hogy László — mint megválasztott király (rex electus) — folytatta Salamonnal azokat a tárgyalásokat, amelyeket még 1076 karácsonya után I. Géza kezdett el. Az új király a trónviszály rendezése céljából megegyezésre szeretett volna jutni a nyugati végeken tartózkodó ellenfelével. Véleményünk szerint e tárgyalásokon azt akarta elérni, hogy Salamon önként és békés úton mondjon le koronájáról és királyi hatalmáról. Ezáltal László lett volna az ország egyedüli és törvényes királya. Ez a megoldás azonban Salamon számára ekkor éppen úgy nem volt elfogadható, mint korábban a Gézával lezajlott egyezkedések során. Salamon ebben az időben még rendületlenül bízott abban, hogy sógora és szövetségese, IV. Henrik német uralkodó segítségével fegyveres úton vissza fogja magának szerezni országát, ezért László ajánlatát elutasította.²

László — az alkudozások kudarca után — saját helyzetének közjogi megerősítése érdekében nem várhatott tovább a koronázással. Úgy véljük: a kezében levő és Gézától öröklött diadémmal talán már 1077 második felében megkoronázták őt.³ Egyrészt az a

¹ A magyar krónika szerint Lászlót sohasem koronázták meg. Erre ld. E. SZENTPÉTERY: *Scriptores rerum Hungaricarum I—III*. Bp. 1937. (továbbiakban: SRH) I. 404—405. Legendája pedig azt írja, hogy nem sietett sem felkenetni, sem megkoronáztatni magát, és csupán maga előtt vitette a királyi felségjelvényeket (SRH II.518.). László helyzetét világosan meghatározza VII. Gergely pápa, aki a Nehémiás esztergomi érsekhez 1077. június 9-én írott levelében rex electus, azaz választott király — tehát megválasztott, de meg nem koronázott király — minősítéssel utalt a magyar uralkodóra. A. F. GOMBOS: *Catalogus fontium historiae Hungaricae I—III*. Bp. 1937. (továbbiakban: G) 1085. A rex electus minősítésre ld. MARCZALI H.: *Magyarország története az Árpádok korában (1038—1301)*. A magyar nemzet története II. Bp. 1896. (továbbiakban: MARCZALI 1896.) 126., 127.

² MAKK F.: *Magyar külpolitika 896—1196*. Kéziratok akadémiai doktori értekezés. Szeged, 1991. (továbbiakban: MAKK 1991.) 169—170. I. Géza és Salamon 1076—1077 fordulóján lezajlott tárgyalásaira ld. MAKK F.: *Megjegyzések Salamon és I. Géza történetéhez*. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 84. Szeged, 1987. (továbbiakban: MAKK 1987.) 42.

³ KRISTÓ GY.—MAKK F.: *Az Árpád-házi uralkodók*. Bp. 1988. (A vonatkozó rész MAKK F. munkája, a továbbiakban: MAKK 1988.) 119. — Egyébként László megkoronázásának időpontja szerfelett vitatott. Elvértve olvasható olyan nézet, amely szerint trónra jutásakor azonnal megkoronázták őt. (POPOVITS I.: *A pápák kapcsolatai Magyarországgal az Árpádok alatt*. Bp. 1945. 15.) Általában beszél László későbbi megkoronázásáról

tény, hogy a bizánci korona az egyik — uralkodói jelvényt küldő — európai hatalomtól származott, másrészt pedig az, hogy ez a korona már ténylegesen uralkodó király, I. Géza fejét díszítette, nagyon is alkalmassá tette a diadémot arra, hogy az új király számára a hatalom reprezentatív jelvénye legyen.⁴ E koronázás következménye volt az, hogy VII. Gergely, aki 1077 júniusában Lászlót a tényleges helyzetnek megfelelően még csak rex electus-ként említette, 1079 márciusában a rex Hungarorum címmel illette, azaz már megkoronázott királynak tekintette őt.⁵ Ez kétségtelenül nagy nemzetközi siker volt László számára, hiszen világosan kifejezésre juttatta, hogy a pápa a német hűbéres Salamonnal szemben őt ismerte el Magyarország törvényes uralkodójának. A helyzet azonban nem volt ilyen egyszerű, mivel IV. Henrik viszont — miként I. Géza esetében tette, ugyanúgy László esetében is — változatlanul Salamon királyi hatalmának jogosságát vallotta.⁶

Nincs adatunk arra vonatkozóan, hogy miként foglalt állást a magyar trónviszály ügyében a basileus. Valószínűnek kell tartanunk: a görög korona használata révén László jelezni kívánta Bizánc urának, hogy mindazt, amit 1074—1075 fordulóján I. Géza a magyar—bizánci viszonyt illetően vállalt, azt ő — mint a korona új tulajdonosa — a maga számára szintén kötelezőnek tekinti és éppen ezért megtartja.⁷ 1078 januárjában megbukott VII. Mikhaél Dukas, és helyére ellenfele, Niképhoros Botaneiaés (1078—1081), Synadéné királyné rokona került a trónra.⁸ Miután tudjuk, hogy I. Géza özvegye az 1079—1080-as időszakban visszatért hazájába, egészen bizonyos, hogy László rajta keresztül adta tudtára az új császárnak: a magyar—bizánci kapcsolatok jellegén nem kíván változtatni.⁹ Ez nyilvánvalóan a — nehéz helyzetben levő — basileus számára is megnyugtató volt, hiszen egyrészt nem kellett tartania attól, hogy Magyarország beavatkozik a nagy heveséggel folyó bizánci trónharcokba, esetleg éppen Niképhoros ellenében, másrészt pedig a császár biztosítva lehetett afelől, hogy a magyar királyság Bizánc számára

KRISTÓ GY.: Magyarország története 895—1301. Bp. 1984. (továbbiakban: KRISTÓ 1984.) 95. Más felfogás László német házasságával hozza összefüggésbe. Magyarország története tíz kötetben. Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. I. Bp. 1984. (A vonatkozó rész GYÖRFFY GY. munkája; a továbbiakban: GYÖRFFY 1984.) 896. Salamon lemondásához köti KARÁCSONYI J.: A magyar nemzet áttérése a nyugati kereszténységre. Oradea—Nagyvárad 1926. (továbbiakban: KARÁCSONYI 1926.) 142.; 1083 mellett látszik állást foglalni KLANICZAY G.: Az 1083. évi magyarországi szentté avatások. FÜGEDI E. (szerk.): Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Bp. 1986. (továbbiakban: KLANICZAY 1986.) 15. Salamon halála utánra helyezi HÓMAN B.—SZEKFÚ GY.: Magyar történet I. Bp. 1939. (továbbiakban: HÓMAN 1939.) 276.

⁴ Másként vélekedik a görög koronáról GYÖRFFY 1984. 896.; KRISTÓ 1984. 95

⁵ G 1085

⁶ Minderre ld. MAKK 1991. 173—178.

⁷ Az 1074—1075 fordulójára datálható magyar—bizánci megegyezésre ld. MAKK 1987. 40.

⁸ G. OSTROGORSKY: Histoire de l'état byzantin. Paris 1969. (továbbiakban: OSTROGORSKY 1969.) 370.; R. KERBL: Byzantinische Prinzessinnen in Ungarn zwischen 1050—1200 und ihr Einfluss auf das Arpadenkö-nigreich. Wien 1979. (továbbiakban: KERBL 1979.) 24—29.

⁹ Synadéné Bizánca történeti vissztérésének időpontját véglegesen tisztázta KERBL 1979.55., ezért teljesen indokolatlan azt 1077-re tenni (GYÖRFFY 1984. 883.).

kedvezőtlen lépéseket nem tesz a magyar—görög határon.¹⁰ Ebben az időszakban valóban béke és nyugalom honolt a Duna—Száva vonalán. Erre nemcsak az mutat, hogy semmiféle katonai konfliktusról nem tudnak a források, hanem az is, hogy egy bizánci pecsét tanúbizonysága szerint 1079 eleje és 1081 márciusa között a fontos bizánci határerődítmény, Szerémvár, amely az 1074—1075 fordulójára datálható békekötés nyomán került vissza Bizánchoz, változatlanul görög uralom alatt volt.¹¹ Mindkét ország válságos időszakot élt át, s emiatt mindegyiknek érdekében állott a korábbi békés viszony fenntartása. Synadéné királyné hazatérésevel kapcsolatban ide kívánczok a megjegyzés: ha a görög korona nem I. Gézáé, hanem bizánci feleségéé lett volna, akkor nem lehet kétséges, hogy 1079—1080 fordulóján az özvegy királyné a diadémot mint saját, személyes tulajdonát magával vitte volna Konstantinápolyba.¹² László megválasztása és megkoronázása révén 1077-ben két koronás uralkodója lett Magyarországnak. Más felfogástól eltérően mi úgy véljük: Salamon és László közül ebben az időszakban az 1063-ban megkoronázott Salamont kell legitim uralkodónak tekinteni, akivel szemben László közjogilag ellenkirály volt.¹³

Kettőjük viszonyában alapvető változás 1081 elején következett be. 1081 tavaszán az újrakezdett tárgyalások során a két uralkodó békésen megegyezett egymással. Ennek eredményeképpen Salamon lemondott királyi hatalmáról, a koronát és a birtokában levő nyugati területeket átadta Lászlónak, aki cserében egykori királynak kijáró, fényes uralko-

¹⁰ Bizánc válságos helyzetére és Niképhoros Botaneiatés császár nehézségeire ld. OSTROGORSKY 1969. 370—372.

¹¹ Az 1980-ban talált bizánci pecsétre ld.: Б. ФЕРЈАНЧИЋ: *Византијски печат из Сирмијума. Зборник Радова Византолошког Института. Београд* 1982. (továbbiakban: FERJANČIĆ 1982.) 51—52. A korabeli magyar—bizánci határ a Szerémség (a Duna—Száva köze) vonatkozásában meglehetősen vitatott. Van olyan vélemény miszerint a Szerémség, ill. vele együtt Belgrád (Nándorfehérvár) és Szerémvár csak 1071—1072-ben Salamon király hadjáratai nyomán jutott magyar uralom alá, de hamarosan mindezek a területek visszakerültek Bizánchoz ismeretlen időben. Ennek bizonyítéka Alexios Komnénos megas domestikos ólompecsétje, amelynek Szent Demeter-ábrázolása a védőszent városára, Szerémvárra utal. Minthogy pedig Alexios Komnénos (a későbbi császár) a megas domestikos méltóságot 1079 eleje és 1081 tavasza között viselte, ezért az említett területek az ő irányítása alatt 1079 eleje és 1081 márciusa között bizánci fennhatóság alatt állottak, majd — Belgrád kivételével — 1096-ig ismét a magyar király országának részévé váltak (FERJANČIĆ 1982. 50—52.). Ezzel szemben mi úgy látjuk, hogy a Szerémség a honfoglalás óta folyamatosan magyar birtok volt ld. GYÖRFFY Gy.: *A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. Az MTA II. Osztályának Közleményei* II. 1952. (továbbiakban: GYÖRFFY 1952.) 332—344.. Belgrád és Szerémvár magyar elfoglalása Salamon részéről 1071—1072-ben történt meg, majd az 1074—1075-ös magyar—bizánci egyezmény részeként e két várat a basileus I. Gézától visszakapta (MAKK 1987. 40.) Ezért használhatta Alexios megas domestikos hivatali pecsétjén Szerémvár védőszentjének képét és nevét. A Szerémség azonban magyar kézen maradt az 1071—1072-es háború előtti területi status quo visszaállítását követően. Szerémvár magyar visszafoglalására — egyik alábbi megállapításunk szerint — I. László király vezetésével 1091 nyarán került sor.

¹² Arra, hogy a korona Graeca a bizánci hercegnő, Synadéné tulajdona lett volna, ld. pl. KOVÁCS É.—LOVAG Zs.: *A magyar koronázási jelvények*. Bp. 1980. 43.

¹³ MARCZALI 1896. 125, 126, 127.; MAKK 1987. 42—43. 90. jegyz. Hasonlóan László — Salamonnal szembeni — „többszörösen illegitim pozíciójáról” beszél KLANICZAY 1986. 19. Ugyanakkor ettől eltérően Salamont tekinti ellenkirálynak GYÖRFFY 1984. 894.

dói ellátást és jövedelmet biztosított — minden hatalom nélkül — volt riválisának.¹⁴ Ettől kezdve Salamon exuralkodó volt csupán, és László számított az ország egyedüli és legitim királyának.¹⁵ Valószínű, hogy ekkor, tehát 1081 tavaszán Lászlót a Salamontól kapott koronával is megkoronázták. Ezzel állhat összefüggésben az, hogy az 1081-ben készült pénzveretén Lászlót koronás fővel ábrázolták.¹⁶ Ez mindenképpen azt jelenti, hogy 1081-nél tovább László semmiesetre sem várta saját megkoronáztatásával.

Ismeretes, hogy Salamon nem nyugodott bele új helyzetébe, és a hatalom visszaszerzése céljából összeesküvést szőtt László meggyilkolására. A merénylet terve azonban kitudódott, és hűtlen rokonát a király ismeretlen időpontban — talán 1082-ben — börtönbe vetette.¹⁷ Az exkirály börtönfogságából 1083 augusztusában szabadult, amikor I. István szentté avatása alkalmából László amnesztiában részesítette őt.¹⁸ Ezután Regensburgba ment Salamon abban bizakodván, hogy sógora, IV. Henrik megsegíti őt Lászlóval szemben. Miután reményében csalódott, a moldvai besenyőkhöz távozott, s 1085-ben az ő támogatásukkal tett fegyveres kísérletet királysága visszaszerzésére. László azonban a Salamon hatalomra helyezésére és Erdély elfoglalására országába tört nomád hordák felett fényes győzelmet aratott.¹⁹ A trónkövetelő exkirály élete 1087-ben ért véget, amidőn a bizánciakkal vívott csatában a besenyők oldalán harcolva esett el a Balkánon.²⁰

Salamon életének utolsó éveivel azért foglalkoztunk, mert ezekre a dátumokra szűk-ségünk van a László alatti magyar—bizánci kapcsolatok következő szakasza kronológiájának meghatározásánál.

A magyar—bizánci viszony alakulása az 1080-as években kapcsolatban áll a „keleti angolok” történetével. Egy XIV. századi izlandi saga elbeszélése nyomán figyelt fel történetírásunk a rejtélyes „keleti angolok” históriájára. A Hitvalló Edward angol király (1042—1066) életéről szóló saga elmondja, hogy nagyszámú angol lovag — Hódító

¹⁴ SRH I. 126, 407. — A megegyezés időpontja vitatott. Mi abból indultunk ki, hogy az Annales Posonienses szerint Salamon és László 1081-ben békültek ki (SRH I. 126.). Pontosabb datálást az tesz lehetővé, hogy a magyar krónika szerint a két király kibékülése László uralkodásának negyedik évében történt (SRH I. 407.). Mivel I. László uralkodásának negyedik esztendeje 1081 áprilisa végén fejeződött be, ezért eddig az időpontig megállapodásuknak létre kellett jönnie. Egyébként 1080-ra datálja az eseményt pl. MARCZALI 1896. 129.; KRISTÓ 1984. 103.; 1081 tavaszára keltez pl. V. RADEMACHER: Ungarn und das Deutsche Reich unter Heinrich IV. Dom-Gymnasium zu Merseburg. Merseburg 1885. 15.; 1081 mellett foglalt állást pl. PAULER GY.: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I. Bp. 1899. (továbbiakban: PAULER 1899. I.) 146.; HÓMAN 1939. 277.

¹⁵ MAKK 1987. 42—43. 90. jegyz.

¹⁶ L. RÉTHY—G. PROBST: Corpus nummorum Hungariae. Graz 1958. 54., III. táblázat 28.sz. érme koronás főt ábrázol, ennek készítési idejére (1081) ld. KOVÁCS L.: Régészeti jegyzetek I.László király érméinek sorrendjéhez. Numizmatikai Közlöny 88—89 (1989—1990) 65. 2. ábra (JESZENSZKY-féle sorrend) 74.

¹⁷ SRH I. 126, 407.; SRH II. 434, 518.; G 413. — A datálásra ld. pl. KARÁCSONYI 1926. 148. 1081-re keltezi az eseményt pl. MARCZALI 1896. 129.; 1083-ra pl. PAULER 1899. I. 147.

¹⁸ SRH I. 408, II. 434.; G 413.

¹⁹ G 413. Ld. még SRH I. 126, 408—409. — Az események hátterére ld. pl. PAULER 1899. I. 151.; GYÖRFFY 1984. 928.; KRISTÓ 1984. 103.; MAKK 1991. 187—189.

²⁰ G 413., 223. — Salamon feltételezett későbbi életére ld. ROKAY P.: Salamon és Póla. Újvidék 1990.

Vilmos uralma elől menekülve — többszáz hajóval a Földközi-tengeren keresztül Konstantinápoly alá érkezett. Itt a bizánci uralkodó segítségére siettek a lovagok, és megszábadították a várost a pogányok ostromától. A basileus jutalmul az angolok egy csapatát testőrségébe fogadta, a többieknek pedig kérésükre birodalma északi részén területet jelölt ki letelepedés céljára. Ezt a földet azonban előbb a pogányoktól vissza kellett foglalni. Miután ez megtörtént, a lovagok a megszerzett földön letelepedtek, azt Új-Angliának nevezték el, és számos várost alapítottak rajta. Új hazájukban az angol lovagok nem kívánták a görög vallást követni, ezért a maguk számára Magyarországról kértek papokat és püspököket.²¹

Mivel mindezt egy izlandi saga mesélte el, ezért a magyar történettudomány — nem adván hitelt az elbeszélésnek — nem foglalkozott érdemben Új-Anglia történetével. 1974-ben azonban közzétettek egy olyan forrásrészletet, amely a saga által elmondottakat kétségbevonhatatlan módon igazolta.²² A laoni Névtelen — XIII. század elejéről való és vitathatatlan hitelű — krónikája teljes terjedelmében tartalmazza a „keleti angolok” törtériját. Ezáltal bizonyosságot nyert az, hogy az egész eseménysor nem a mondák világába tartozik, hanem a XI. század vége történeti valóságának része volt. Így tehát történeti ténynek kell tekintenünk azt is, hogy a — francia Anonymus által „keleti angolok” kifejezéssel illetett — lovagok és a magyarok között kapcsolat jött létre.²³ Erről egyébként a latin nyelvű francia forrás a következőket mondja: „Angli orientales nolentes Grecorum patriarche subesse, miserunt clericos suos ad Hungariam in episcopos consecrandos, qui sunt sub iurisdicione Romani pontificis...”²⁴

Az egész eseménysorral kapcsolatban számos kérdés nyert megfogalmazást. Mi azokkal értünk egyet, akik az angol lovagok Bizáncba érkezését 1075-re datálják,²⁵ az általuk

²¹ FEST S.: Adalékok az angol—magyar érintkezések történetéhez az Árpád-házi királyok korában. Századok 1937. 123—124.; FEST S.: „Terra Brittanorum.” Angol Filológiai Tanulmányok V—VI. (Yolland-Emlékkönyv). Bp. 1944. 96. Ld. még ehhez HORVÁTH J.: Az angol—magyar kapcsolatok kezdetei. Angol Filológiai Tanulmányok V—VI. (Yolland Emlékkönyv). Bp. 1944. 86.

²² K. N. CIGGAAR: L’émigration anglaise á Byzance après 1066. Un nouveau texte en latin sur les Varangues á Constantinople. Revue des Études Byzantines 32 (1974) (továbbiakban: CIGGAAR 1974.) 301—342. A forrásrészlet szövege a 320—323. lapokon található.

²³ A magyar tudomány számára a francia forrást LASZLOVSKY JÓZSEF fedezte fel, és kandidátusi értekezésében [Angol—magyar kapcsolatok Szent Istvántól a 13. század elejéig. Bp. 1991. (továbbiakban: LASZLOVSKY 1991.) külön fejezetben foglalkozott vele (Új—Anglia és a magyar egyház)]. A mi figyelmünket e kérdésre dolgozata hívta fel, amelynek megállapításaira nagymértékben támaszkodtunk. Az izlandi saga magyar vonatkozású mondatai és a laoni Anonymus vonatkozó részlete megtalálhatók a 246. és a 236—238. oldalakon.

²⁴ CIGGAAR 1974. 323.; LASZLOVSKY 1991. 238.

²⁵ Így pl. CIGGAAR 1974. 307, 327, 332.; D. M. NICOL: Byzantium and England. Balkan Studies 1974. (továbbiakban: NICOL 1974.) 187.; R. THEODORESCU: Marginalia to 11th Century Anglo-Saxons in the Pontic Area. Revue Roumaine d’histoire 1981. (továbbiakban: THEODORESCU 1981.) 645. Egyébként maga a francia forrás is 1075-re helyezi az angolok Bizáncba érkezését (CIGGAAR 1974. 322.). Az 1070-es évek második felére datál LASZLOVSKY 1991. 72. Az 1091-es évre teszi a zsoldoslovagok Konstantinápolyba érkezését J. SHEPHARD: Another New England—Anglo-Saxon Settlement on the Black Sea. Byzantine Studies 1974. (továbbiakban: SHEPHARD 1974.) 21.

elfoglalt területet (Új-Anglia földjét) a bizánci Paristrion-thema határai között az Al-Duna vidékére, a Duna Fekete-tengeri deltájához közeli részre helyezik.²⁶ Természetesen felvetődött az a kérdés is, hogy mikor kerültek Konstantinápolyból a paristrioni tartományba a "keleti angolok"? Nagy valószínűséggel tehető északra érkezésük I. Alexios császár (1081—1118) uralkodásának elejére.²⁷

Véleményünk szerint ennek pontosabb dátuma is megadható. A laoni krónikás ugyanis elmondja, hogy új hazájukba az angolok harmincöt évvel azután érkeztek meg, hogy azt a pogányok Bizánctól elfoglalták.²⁸ Mivel tudjuk, hogy Paristrion keleti részét 1048-ban szállták meg a besenyő törzsek, s e területen ezután kb. 1059-ig, majd pedig 1074 és 1091 között gyakorlatilag szünetelt a bizánci uralom,²⁹ az angol lovagok 1083-ban foglalták vissza e vidék egy részét a pogány besenyőktől, éppen azoktól, akik 1075-ben a bizánci fővárost is ostromolták.

Ezt a datálást támasztja alá a francia krónikás egy másik adata is. A laoni Névtelen az angoloknak Új-Angliában való megtelepedését követően közli: „A magyarok a hatalmából elűzött királyukat, Salamont fogsággal gyötrik és szembeszállnak a császárral.”³⁰ A kutatás joggal mutatott rá arra, hogy itt egyidejű események elmondásáról van szó.³¹ S mivel 1083 nyarán Salamon még börtönben volt, ezért erre az időre — az 1083-as esztendőre — datálható az angolok északra költözése.

1083-as „hönfoglalásuk” után vették fel a „keleti angolok” az érintkezést a magyarokkal. Az a tény, hogy egyházjogilag nem akartak Konstantinápolyhoz tartozni, összefüggött azzal, hogy teljes mértékben függetlenedni szerettek volna Bizánctól. Erre vall az, hogy megölték a bizánci adószedőket, akiket a császár küldött hozzájuk.³² Az angolok a pogányoktól megszerzett észak-balkáni hazájukban olyan önálló állam (fejedelemség) megszervezésére, kiépítésére törekedtek, mint amelyeneket — részben éppen Bizánc rovására — alig másfél évtized múlva a Szentföldön létesítettek a „pogányoktól” elragadott területeken a keresztes vitézek. Ebbéli szándékuk megvalósításában számítottak a magyar király támogatására. Ezért közeledtek hozzá.

²⁶ Így pl. CIGGAAR 1974. 335.; LASZLOVSZKY 1991. 69. Más kutatók szerint az angol lovagok letelepedési helyeként szóba jöhet a Fekete-tenger keleti partvidéke és a Krim félsziget környéke is (SHEPHARD 1974. 21.). A Bánát területére lokalizálja az angolok letelepedési helyét THEODORESCU 1981. 642. Ennek kritikájára ld. LASZLOVSZKY 1991. 67.

²⁷ CIGGAAR 1974. 337. Az 1070-es évek közepe és az 1080-as évek eleje közti időre datál THEODORESCU 1981. 639, 644.; LASZLOVSZKY 1991. 72.

²⁸ CIGGAAR 1974. 322.

²⁹ Erre ld. GYÓNI M: A paristrioni „államalakulatok” etnikai jellege. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve. Bp. 1942. (továbbiakban: GYÓNI 1942.) 98., 104., 176.; P. DIACONU: Les Petchénègues au Bas-Danube. Bucarest 1970. (továbbiakban: DIACONU 1970.) 51, 109.; N. BĂNESCU: Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie. Bucarest 1946. 78., 139.

³⁰ CIGGAAR 1974. 323.

³¹ LASZLOVSZKY 1991. 72.

³² CIGGAAR 1974. 323. — Ld. ehhez LASZLOVSZKY 1991. 71.

Valószínűleg először csak felszentelt papokat kértek a magyaroktól vagy pedig saját embereik pappá szentelését.³³ A kapcsolatfelvétel természetesen olyan püspökséggel történt meg részükről, amelyik területileg hozzájuk a legközelebb eshetett. Az erdélyi, a csanádi és a kalocsai egyházmegye jöhetett szóba.³⁴ Később — az 1080-as évek második felében — merült fel az igény arra vonatkozólag, hogy az angoloknak saját püspökeik legyenek. A püspökszenteléshez pedig már érsekre volt szükség.³⁵ Előző kapcsolataik alapján püspökeik felszentelésére nyilvánvalóan a kalocsai érsek vállalkozhatott. Valószínű, hogy rövidesen Kalocsához tartozó suffraganeus püspökök kezdték meg működésüket Új-Angliában, bár erre vonatkozó konkrét adataink már nincsenek.

A keleti angol-magyar egyházi kapcsolat rendkívüli mértékben megnövelte a kalocsai metropolita földrajzi hatáskörét az 1080-as évek végére. Véleményünk szerint elsősorban ezzel függhetett össze a kalocsai érsekség központjának Bácsra helyezése a magyar király intézkedésére.

A bács—kalocsai érsekség létrejöttével kapcsolatban különböző nézetek fogalmazódtak meg. Van olyan vélemény, amely szerint a kalocsai érsekség központjának Bácsra tétele a Szerémség elfoglalásával, ill. a szerémségi vidékek Kalocsához csatolásával, azaz a kalocsai egyház területi gyarapodásával, esetleg a váci püspökség felállításával indokolható.³⁶ Más felfogás szerint László az 1089-es amalfi zsinat nyomán — a keleti és a nyugati egyházak közötti uniós törekvések jegyében, mintegy elősegítve a római és a konstantinápolyi egyházak közeledését — egyesítette a latin rítusú kalocsai érsekséget a görög rítusú bácsi püspökséggel.³⁷

Mi úgy látjuk, hogy uniós program helyett éppen annak ellentéte, határozott latinizációs törekvés adja magyarázatát a király lépésének. A fő cél az volt, hogy — földrajzilag közelebb vite a magyar érsekség központját az angol lovagok területéhez — szorosabbra fűzze és könnyebbé tegye a magyar érsekség és az Új-Anglia közötti együttműködést, s ezáltal a római ritust tegye uralkodóvá olyan vidéken, amely korábban Konstantinápolyhoz tartozott. De emellett az is bizonyára célja volt a királynak, hogy az országa déli részén nagy számban élő görög hitű lakosság és ortodox papság a szkizma (1054) után a római

³³ Magyarországi papok hívásáról az izlandi kútfő beszél (FEST 1937. 124.; NICOL 1974. 186.).

³⁴ Az egyházmegyéek hatáira ld. KOSZTA L.: A kereszténység kezdetei és az egyházszerzés Magyarországon. AZ ÁLLAMALAPÍTÓ. Bp. 1988. 172—173. A kalocsai érsekség és a pécsi püspökség szerémségi határvonalára ld. KRISTÓ GY.: A vármegyéek kialakulása Magyarországon. Bp. 1988. (továbbiakban: KRISTÓ 1988.) 283—284. Van olyan vélemény, mely szerint az angolok az erdélyi püspökséggel vették fel a kapcsolatot (LASZLOVSKY 1991. 69.).

³⁵ A püspököt ebben az időben a területileg illetékes érsek szentelte fel. Ehhez ld. pl. TEMESVÁRY J.: Erdély középkori püspökei. Cluj-Kolozsvár 1922. 24.; UDVARDY J.: A kalocsai érsekek életrajza (1000—1526). Köln 1991. (továbbiakban: UDVARDY 1991.) 135—136.

³⁶ Így pl. J. VÁROSY: Disquisitio historica de unione ecclesiarum Colocensis et Bachiensis. Schematismus.... 1885 Coloczae XXXVI—XXXVII.; GYETVAI P.: Egyházi szervezés főleg az egykori déli magyar területeken és a bácskai Tisza mentén. München 1987. 47—48.; KRISTÓ 1988. 447.; UDVARDY 1991. 40.

³⁷ GYÖRFFY 1952. 340—343.; GYÖRFFY 1984. 916—917.

egyház ellenőrzése és befolyása alá kerüljön.³⁸ Az áthelyezés pontos ideje nem határozható meg. Nagy valószínűséggel az 1080-as évek második felére, az évtized végére tehető. Ekkor kezdhetette meg működését Fábíán, az első bácsi érsek, aki minden bizonnyal Dezső (Desiderius) kalocsai érseket váltotta fel a főpapi székben.³⁹

A magyar egyház és az angol zsoldoslovagok közötti kapcsolat csak I. László egyetértésével valósulhatott meg. A király nemcsak a kalocsai érsekség — s rajta keresztül a magyar egyház — befolyási területének növekedése, hanem saját politikai—hatalmi érdekszférájának gyarapodása érdekében is támogatta az egyházi-vallási érintkezéseket. László arra is számíthatott, hogy szükség esetén akár a nomádokkal, akár a görögökkel szemben a zsoldoslovagokban szövetségességre lehet.⁴⁰ Tisztában voltak ezzel Konstantinápolyban, ezt jelzi a francia forrás azon kitétele, miszerint az angol lovagok magatartása az egyházi kérdésben nagyon nem tetszett a bizánci császárnak.⁴¹ Ez pedig arra enged következtetni, hogy az angol lovagok ügye eléggé megterhelte ekkor a magyar-bizánci viszonyt, s tulajdonképpen fordulatot jelentett a két ország addigi békés, baráti kapcsolatában.

A magyar királyság és a bizánci császárság között ily módon támadt feszültséget tovább fokozta Horvátország megszállása magyar részről. Salamon 1087-es halála után a belső nehézségeken úrrá levő magyar állam hódító politikába kezdett, amelynek nyitányát Horvátország 1091 tavaszán történt elfoglalása képezte.⁴² Ettől kezdve a Balkán hosszú időn keresztül a magyar külpolitika érdeklődésének középpontjában állott. Mivel a horvát királyság, amely egy időben a görög császárság vazallus állama volt, a magyar expanzió időszakában is Bizánc hatalmi érdekszférájába tartozott,⁴³ nem lehet kétséges, hogy a magyar hódítás zavarta és sértette Bizánc érdekeit.⁴⁴ A basileus azonban az adott helyzetben a birodalma részének tekintett Dalmácia miatt aggódott, s ezért már 1091-ben normann zsoldoscsapatok segítségével helyreállította saját uralmát a dalmát városokban.⁴⁵

Újabban megfogalmazást nyert olyan vélemény, miszerint Bizánc számára egyenesen optimális megoldásnak számított a magyar foglalás Horvátországban, hiszen egyrészt a magyar—görög viszony I. Géza óta baráti volt, másrészt a magyar hódítás megakadályozta

³⁸ MAKK 1991. 196.

³⁹ Fábíán érsekre ld. UDVARDY 1991. 40—45.

⁴⁰ A keleti nomádok elleni együttműködés feltételezett lehetőségére már gondolt LASZLOVSKY 1991. 73.

⁴¹ CIGGAAR 1974. 323.

⁴² Horvátország elfoglalásának dátumára ld. PAULER 1899. I.157., 446—447. 313. jegyz.

⁴³ Horvátország helyzetére ld. F. ŠIŠIĆ: *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*. Zagreb 1990. (továbbiakban: ŠIŠIĆ 1990.) 482.; KAPITÁNYFŰ I.: *Magyar—bizánci kapcsolatok Szent László és Kálmán uralkodásának idején*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 75 (1983) Szeged. (továbbiakban: KAPITÁNYFŰ 1983.) 20.

⁴⁴ Így pl. HÓMAN 1939. 342.; J. ФЕРЛУГА: *Византиска управа у Далмацији*. Београд 1957. (továbbiakban: FERLUGA 1957.) 125.; N. KLAČIĆ: *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*. Zagreb 1971. (továbbiakban: KLAČIĆ 1971.) 492.

⁴⁵ FERLUGA 1957. 125.; S. GULDESCU: *History of Medieval Croatia*. Haga 1964. 176.; KLAČIĆ 1971. 495.

azt, hogy egy tengeri hatalom (pl. Velence) megvesse lábát horvát területeken, s onnan Bizánc dalmáciai támaszpontjait veszélyeztesse.⁴⁶

Láttuk azt, hogy az 1080-as évek közepétől a „keleti angolok” ügye miatt a legkevésbé sem mondható barátságosnak a görög-magyar viszony. Ugyanakkor az is kimutatható, hogy ebben az időben Közép-Dalmáciában Bizánc hatalmi befolyása sem érvényesült. 1069 óta — az oklevelek tanúsága szerint — e terület ténylegesen a horvát királyok (IV. Krešimir, Zvonimir, II. István) uralma alatt állott.⁴⁷ A korábbi bizánci uralom maradványának tekinthető az, hogy egy ideig — minden rendszeresség és állandó jelleg nélkül — a dalmát városok esetenként diplomáikban a basileus nevét is szerepeltették.⁴⁸ Ez tulajdonképpen egyfajta bizánci jogigény formális elismerése volt. 1078 után viszont teljesen elmaradt a dalmát oklevelekből a görög császár nevének említése. Ettől kezdve tehát a dalmaták még formálisan sem fogadták el a basileus felsőbbbségi igényét.⁴⁹ Az okmányok adatainak tanúbizonyossága alapján megállapítható: a dalmát városok és szigetek felett korlátlanul uralkodtak a horvát királyok (Zvonimir, II. István).

Azaz a magyar hódítás idején Bizánc részéről semmiféle tényleges hatalmi befolyás nem érvényesült e dalmát területeken. Ezt a basileus is tudomásul vette és elfogadta, de formálisan soha nem mondott le uralmi igényéről.⁵⁰ A magyarok horvátországi terjeszkedésétől azonban már megijedt Bizánc, miután ezt veszélyesnek tartotta saját dalmáciai érdekeinek szempontjából, és Dalmácia magyar részről történő elfoglalásának megakadályozása céljából normann zsoldoscsapatokat vezényelt oda. Az már külön kérdés, hogy nem látjuk elfogadhatónak azt a nézetet sem, mely úgy véli: 1091-ben a normann bevonulás előtt velencei uralom valósult meg Közép-Dalmáciában.⁵¹

Véleményünk szerint 1091-ben László Dalmáciát is meg akarta szerezni, de az országot 1091 nyarának elején ért súlyos kun támadás miatt erre már nem kerülhetett sor. A Kapolcs vezette kunokat a király serege a Temesközben zúzta szét.⁵² Feltételezésünk szerint ezután zajlott le az a hadjárat, amit a magyar király már egyenesen a bizánci birodalom ellen vezetett. Közvetlenül a katonai akcióról források nem szólnak. Van azonban néhány adatunk, amelyek alapján indokoltnak látszik arra következtetni, hogy 1091 nyarán László bizánci területet vett birtokába.

⁴⁶ KAPITÁNYFFY 1983. 22.

⁴⁷ FERLUGA 1957. 120—122.

⁴⁸ M. KOSTREŇIĆ: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae I. Zagrabiae* 1967. (továbbiakban: C) 88. szám (1070), 114. szám (1076), 124. szám (1078). Ehhez ld. R. CESSI: *Venezia ducale II. Venezia* 1965. (továbbiakban CESSI 1965.) 160. 3. jegyz.; ŠIŠIĆ 1990. 523—524.

⁴⁹ Ld. C 160—197.

⁵⁰ FERLUGA 1957. 120.; KAPITÁNYFFY 1983. 26.

⁵¹ FERLUGA 1957. 124—125. Ehhez ld. CESSI 1965. 160.

⁵² SRH I. 412—414. — László dalmáciai tervére ld. DEÉR J.: *A magyar törzsszövetség és patrimoniális királyság külpolitikája*. Kaposvár 1928. 86.; HÓMAN 1939. 340—341.; MAKK F.: *Megjegyzések Kálmán külpolitikájához*. *Acta Universitatis Szegediensis de Atila József nominatae. Acta Historica* 67 (1980) Szeged (továbbiakban: MAKK 1980.) 21. Másként KAPITÁNYFFY 1983. 22. A kun betörés hátterére ld.: MAKK 1980. 22.; KAPITÁNYFFY 1983. 22.

1091 nyarának vége felé a magyar uralkodó levelet intézett Oderisius montecassinói apáthoz. E levélben László a magyarok és Moesia (Messia) királyának titulálja magát, s az írás végén az uralma alatt álló országokat felsorolva Magyarország (Ungaria) és Szlavónia (Horvátország) után megnevezi Moesiát (Messia) is.⁵³ Régóta foglalkoztatja kutatóinkat a kérdés: mire vonatkozik a Moesia név? Több válasz is megfogalmazódott. Az egyik szerint a Moesia jelölés Boszniát takarja, amelyet László az 1091-es horvát hadjárat során foglalt el.⁵⁴ Más vélemény a Moesia szó alatt a Szerémséget érti.⁵⁵ Van olyan nézet, amely azt vallja, hogy László király Salamon 1071–1072-es bizánci hadjárataira kívánt utalni a rex Moesiae cím felvételével.⁵⁶ További felfogás azt tartja, hogy László kunok és besenyők által lakott területet foglalt el a régi római Moesia tartományban, mégpedig a Fekete-tenger felé eső részen.⁵⁷ Mi azonban úgy véljük, hogy annak az álláspontnak lehet igaza, amelyik szerint Moesia a Szávától és az Al-Dunától délre a Morava és a Drina folyók közötti vidéket jelöli Sirmium (Szerémvár) és Belgrád várakkal együtt.⁵⁸

Ennek bizonyosságául a következő megfontolás szolgálhat. Már említettük, hogy Sirmium (Szerémvár) a 1079 és 1081 közötti időszakban Bizánc hatalmában állott, ugyanakkor az első kereszteshadjárat idején Szerémvár már magyar birtok volt, azaz 1081 és 1096 között e vidéken uralomváltás következett be. S ez éppen László feltételezett hadjáratának lehetett az eredménye. Az 1091 nyarán elfoglalt terület egykor a római Moesia Superior provinciához tartozott, tehát vele kapcsolatban történetileg használható volt a Moesia elnevezés.⁵⁹

Úgy gondoljuk azonban, hogy a Moesia szó használatával László királynak más szándéka is volt, s ez az angol zsoldoslovagok már tárgyalt történetével függ össze. A bizánci Paristrion (Paradanuvion) tartomány, ahol a „keleti angolok” szerintünk letelepedtek, szintén a régi római Moesia (majd: Moesia Inferior) provincia területén volt a Duna deltája irányában.⁶⁰ Lehetségesnek tartjuk: a Moesia elnevezéssel László az angol lovagok balkáni hazájára, Új-Angliára is utalt, és a rex Moesiae címmel jelezni kívánta: a „keleti angolok” királyának is tekinti magát. A cím használata ily módon azt is kifejezte, hogy a magyar király a saját uralma alatt álló területnek minősítette a zsoldoslovagok birtokait. S tulajdonképpen e címben benne volt az egykori római Moesia provincia egész területére vonatkozó uralmi igény szimbólikus bejelentése.

⁵³ FRAKNÓI V.: Szent László levele a montecassinói apáthoz. *Értekezések a történelmi tudományok köréből* 19 (1901) Bp. 1901. (továbbakban: FRAKNÓI 1901.) 279–280.; C 158. szám.

⁵⁴ GYÖRFFY 1984. 935.

⁵⁵ MAKKAI L.—MEZEY L.: *Árpád-kori és Anjou-kori levelek*. Bp. 1960. 314. 98. jegyz.

⁵⁶ FRAKNÓI 1901. 288.

⁵⁷ ACSÁDY I.: *A magyar birodalom története*. Bp. 1903. 143.

⁵⁸ KARÁCSONYI 1926. 145–146.

⁵⁹ G. DROYSSENS: *Allgemeiner Historischer Handatlas*. Bielefeld und Leipzig 1886. 17.; F. SCHRADER: *Atlas de Géographie Historique*. Paris 1924. 12. sz. térkép.

⁶⁰ Uo.

A körülmények kedvezőtlen alakulása miatt azonban László király ambíciózus, moesi-ai terjeszkedő politikája lényegében kudarcot vallott. Ennek oka az volt, hogy az angol lovagok magyarából ugyanebben az időben kibékültek a bizánci császárral, miután az — a besenyők 1091-es legyőzése után — a bizánci uralmat a Paristrionban is helyreállította.⁶¹ A zsoldoslovagok és a bizánciak viszonyának normalizálása egyúttal véget vetett a Magyarország és Új-Anglia közötti kapcsolatoknak. A bizánci hegemonia sikeres észak-balkáni restaurációjával állhatott összefüggésben a kunok 1092. évi támadása a magyar királyság ellen.⁶² Ennek során először — Szerémvár kivételével — elveszett és Bizánchoz visszakerült a László által előző évben elfoglalt Moesia, majd a görögökkel szövetséges kunok betörték Magyarországra is, itt azonban megsemmisítő vereséget szenvedtek.

László király besenyők és kunok feletti győzelmei (1085, 1091—1092) nagy hatást gyakoroltak a magyarság további sorsára (de ide kell számítanunk Salamon korábbi sikereit is: 1068, 1071). Salamon és László akadályozták meg azt, hogy a nomád (besenyő, úz és kun) törzsek elfoglalják Magyarországot és etnikailag megsemmisítsék a magyarságot. E királyok győzelmeik révén biztosították a magyar nép fennmaradását és további létét a Kárpát-medencében.

A László alatti magyar—bizánci érintkezések utolsó akkordjaként szokás számon tartani IV. Henrik 1096-ra keltezett levelének azon állítását, miszerint Álmos herceg — 1091 óta horvát király — hadjáratot tervezett a görögök ellen, de ezen szándékától a német császár javaslatára elállt.⁶³ Miután azonban kiderült, hogy a levél Bamberg városában a XII. században iskolai stílusgyakorlat termékeként keletkezett, ezért az iromány közléseinek hitelessége jelentősen megrendült,⁶⁴ s így Álmos dalmát hadjáratának tervét a korábbinál óvatosabban kell kezelnünk. Mindenesetre az előzmények ismeretében megállapítható: a magyar udvari köröktől a XI. század végén egyáltalán nem volt idegen Dalmácia meghódításának a szándéka, s ennyiben a bambergi levél kétségtelenül jól tükrözi a korszak politikai viszonyait.⁶⁵ A gyakorlati kivitelezés azonban már Kálmán nevéhez fűződik, aki elődjének, I. Lászlónak adriai expanzív politikáját teljes sikerrel folytatta.

⁶¹ A lovagok és a basileus viszonyának rendeződésére utal a francia forrás (CIGGAAR 1974. 323.). Ennek elemzésére ld. CIGGAAR 1974. 338. A kibékülés időpontját az 1080-as évek végéről mi — éppen I. László montecassinói levele miatt — 1091-re tesszük. A bizánci uralom helyreállítására a Paristrionban ld. GYÓNI 1942. 176.; CIGGAAR 1974. 336.

⁶² SRH I. 413—414. — Az Ákos vezette kun betörést datálják 1091-re (pl. PAULER 1899. I. 160.) és 1092-re is (pl. GYÖRFFY 1984. 938.) Mindegyik lehetséges, de talán az 1092-es év jöhet elsősorban szóba, mert Bizánc 1091-ben a Paristrion területén a besenyőkkel és Dalmáciában az ottani foglalással volt lekötve, harmadik front nyitására az 1092. esztendő alkalmasabbnak számított.

⁶³ G 2271.

⁶⁴ KAPITÁNYFY 1983. 23.

⁶⁵ Erre ld. F. MAKK: The Árpáds and the Comneni. Bp. 1989. 11., 126. 17. jegyz.

Ferenc Makk

Comments of the History of Byzantine-Hungarian Relations during the Reign of Saint Ladislaus

In the first phase of the reign of Saint Ladislaus — just as in the time of Géza I — Hungarian-Byzantine relations were friendly. These relations deteriorated in the 1080s when the Hungarian king began to support the „Eastern English” who had settled in the north of the Balkan Peninsula and were striving towards the independence of Byzantium. In the author’s opinion the extension of the Hungarian church’s supremacy over the Balkan homeland of the English knights resulted above all in the relocation of the archbishopric of Kalocsa in Bács in the second half of the 1080s. In 1091 Ladislaus I used the title „rex Moesiae”, by which he referred at once to the conquest of Byzantine territories south of the river Sava and also in this way he announced his imperial claim to the territory of the English knights, which included part of the ancient Roman province of Moesia. According to the author the Hungarian conquest of Croatia in 1091 gravely injured Byzantine imperial interests in the Adriatic region. As a result of expansion in Moesia and Croatia, the Balkan peninsula found itself at the centre of Hungarian foreign policy efforts for a long time.

ABA SÁMUEL ÉS KÁROLY RÓBERT CSALÁDI KAPCSOLATAIRÓL

Aba Sámuel magyar király (1041—1044) családi viszonyairól a XIV. századi krónika-kompozíció becses adatot őrzött meg. Eszerint Szent István király *sororius*a volt.¹ Mit jelent e helyütt a *sororius* szó? A régebbi történetírók — részletes elemzés nélkül — a szónak nőtestvér férje jelentést tulajdonítottak, s így Aba Sámuelben első királyunk nőtestvérének férjét, azaz Szent István sógorát látták.² Vajay Szabolcs a *Mediae Latinitatis lexicon minus* korábbi kiadására hivatkozva állapította meg: „A *sororius* kettős jelentésű: vagy a feleség fivére, vagy a nővér férje. Generációeltérést (unokaöccs stb.) sosem feltételez. Miután Aba nem lehetett Szent István bajor feleségének fivére, csakis a király nőtestvérének férjét láthatjuk benne”.³ A *Mediae Latinitatis lexicon minus* újabb kiadása a *sororius* három jelentésével számol, amelyek francia, illetve angol nyelvű értelmezésben ezek: „1. beau-frère, le mari de ma soeur, brother-in-law, my sister's husband; 2. beau-frère, le frère de ma femme, brother-in-law, my wife's brother; 3. neveu, le fils de ma soeur, nephew, my sister's son”.⁴ Vagyis a *sororius*nak igenis volt unokaöccs (nőtestvér fia) jelentése, azaz más nemzedékbe tartozó családtag jelölésére is használták a szót. Ugyanezt erősíti meg a *Lexicon Latinitatis medii aevi*. Eszerint — francia értelmezésben — „*sororius*: 1. beau-frère, 2. neveu”.⁵ A szótári adatok tehát nem Vajay Szabolcs, hanem Györffy György állítását igazolják. Györffy ugyanis arra mutatott rá, hogy a *sororius*nak a „nővér férje, sógor mellett nővér fia jelentése is volt”. Györffy ez utóbbi jelentés alapján Aba Sámuel nem Szent István nőtestvére férjének, hanem nőtestvére fiának gondolja. Feltevését több mozzanattal véli megerősíthetőnek. „Aba király bukásakor, 1044-ben fiatalosan végignyargalta a Ménfőtől Hevesig terjedő távot”. A krónika-kompozíció ezzel szemben azt tartalmazza: „Aba vero rex devictus fugit versus Ty-

¹ *Scriptores rerum Hungaricarum. I—II. Edendo operi praefuit EMERICUS SZENTPÉTERY. Budapestini 1937—1938. (a továbbiakban: SRH.) I. 325.*

² L. pl. PAULÉR GYULA: *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. I. Bp. 1984. (reprint) 79.*

³ VAJAY SZABOLCS: Géza nagyfejedelem és családja. In: *Székesfehérvár évszázadai. I. Székesfehérvár 1967. 70. 29. jegyz.*

⁴ J. F. NIERMEYER—C. VAN DE KIEFT: *Mediae Latinitatis lexicon minus. Leiden 1976. 981.*

⁵ ALBERT BLAISE: *Lexicon Latinitatis medii aevi. Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis. Turnholt 1975. 855.*

sciam”,⁶ amiből a vesztes csata utáni menekülésnél többre nem szabad következtetni. Lényegében ugyanennyit mond az Altaichi Évkönyv is: „Caeterum Obo fugiens in quendam vicum pervenit”, ahonnan „vix elapsus fugitando latitabat”.⁷ Másik érve Györffynek, az nevezetesen, miszerint „Aba fiai nem voltak olyan korban, hogy apjuk mellett harcolhattak volna” 1044-ben, ezért nem jöhet komolyan szóba, mert argumentum e silentio. Amiért forrás nem említi ménfői hadakozásukat, még nem kizárt, hogy ott lehettek s harcolhattak. A Hildesheimi Évkönyv megfogalmazásából mintha éppen ilyen következtetésre lehetne jutni: Henrik király „Ovonem cum uxore et filiis cognatisque, quibus locus evadendi erat, effugabat”.⁸ Györffy azon megjegyzését, hogy Aba „felesége... gyermekeivel oldalán menekült Oroszországba”, tendenciózus fogalmazásnak kell tartanunk, mintha kiskorú (Györffy szerint 1028–1030 után született, tehát 16 évnél fiatalabb) gyermekekről lenne szó. Mivel a Hildesheimi Évkönyv a megfutamodó feleség és fiai mellett a rokonokat is említi, nincs tárgyi alap sem annak feltételezésére, hogy az Aba-fiak nem lehettek ott Ménfőnél, sem arra, hogy kisgyermekek voltak 1044-ben.

Györffy érvei közül a legsúlyosabbnak a következő állítás tetszik: „Aba Sámuel ...Orseolo Péternek volt a kortársa és vetélytársa, tehát ugyanúgy István nővérének fia kellett legyen, mint Orseolo Péter; csakis ezen a réven volt vérségi joga az Árpádok trónjához”.⁹ Kérdés azonban, Aba valóban vérségi jogon jutott-e a királyi székbe. E vonatkozásban a krónikakompozíció nemleges választ sugall. A Péterrel elégedetlen urak (*principes Hungarorum et milites*) 1041-ben senkit nem találtak a királyi nemzetségből (*de regali progenie*) alkalmasnak az ország kormányzására, és arra, hogy őket Péter zsarnokságától megszabadítsa. Ily módon maguk közül (*de semet ipsis*) választottak ki egy bizonyos Aba nevű *comest*, Szent István király *sororiusát*, akit maguk fölé (*super se*) királlyá tettek.¹⁰ Ebből a megfogalmazásból arra következtetünk, hogy Aba Sámuel nem tekintették a királyi nemzetség tagjának, vagyis nem volt vérségi összeköttetése az Árpádokkal. Ezt az értelmezést erősíti az a megjegyzés, miszerint Abát maguk közül választották ki, vagyis Aba Sámuel a maga *comes* (a nagyobbik Gellért-legenda szerint *comes pallacii*)¹¹ címével beleillett az öt kiválasztó *principes et milites* sorába. Ebből következően Abát nem a Györffy által feltételezett „vérségi jog” vitte Szent István trónjára, hanem a választás.¹² Eddigi megállapításaink arra mutatnak tehát, hogy Aba Sámuel

⁶ SRH. I. 332.

⁷ Monumenta Germaniae historica. Scriptores. XX. Hannoverae 1868. 800.

⁸ Uo. III. Hannoverae 1839. 104.

⁹ GYÖRFFY GYÖRGY: István király és műve. Bp. 1977. 286.

¹⁰ SRH. I. 324–325.

¹¹ Uo. II. 500.

¹² Nem haszon nélküli megjegyeznünk, hogy a krónikakompozíció Aba Sámuelen kívül több király esetében ír választásról. Szent Lászlóról szólva kétszer is megemlíti ezt a körülményt: *conconditer elegerunt; absque voluntate sua elegerunt* (uo. I. 404.). Ugyancsak választották II. István ellenében Borst és Ivánt: *in regem electi sunt* (uo. 444.). Általában fenyegette meg királyválasztással II. Istvánt az egyik főember: *nobis regem eligemus* (uo. 439.).

Szent Istvánnak inkább sógora (nőtestvérének férje) lehetett, semmint unokaöccse, Szent István nőtestvérének fia.

Ezt a valószínűséget tovább növeli egy újabb adatsor. A krónikakompozícióban a *sororius* szó még további három alkalommal fordul elő. Vegyük sorra ezeket! Az első: „rex Zolomerus... sororius Geyse erat”.¹³ Zvonimir (Zolomerus) horvát király I. Géza király nőtestvérét, Ilonát (a horvát forrásokban Lepa néven is szerepel)¹⁴ vette nőül, a *sororius* itt tehát a nőtestvér férje jelentésben szerepel.¹⁵ A második: ugyancsak I. Géza király öccsére, Szent Lászlóra bízta, „ut rogaret ducem Octonem, sororium eorum, ut ipsis in necessitate positus auxiliaretur”.¹⁶ Ottó morva herceg felesége Ilona (Lepa) húga, Euphemia volt,¹⁷ tehát Géza és László nőtestvére, vagyis a *sororius* e helyütt is a nőtestvér férjét jelöli. A *sororius* szó harmadik előfordulásának nincs önálló értéke, mivel — az előbbihez hasonlóan — a Géza és László, illetve Ottó morva herceg közti rokoni viszonyt tükrözi: „Geysa... obviavit fratri suo Ladizlao et Otthoni duci, sororio eorum”.¹⁸ Ad analogiam feltételezhető: a XIV. századi krónikakompozíció a negyedik esetben, a Szent István király és Aba Sámuel közti rokoni viszony esetében is ugyanebben a jelentésben használta a *sororius* szót. Mindent egybevéve megnyugtatóbbnak látszik, ha — Györffy feltevése ellenére — Aba Sámuelben továbbra is első királyunk nőtestvérének férjét és nem fiát látjuk.

Károly Róbert magyar király (1301—1342) családi viszonyait első feleségével kötött házassága révén érintjük. Néhány évvel ezelőtt megjelent frásunkban sikerült kimutatnunk, hogy Károly Róbertnek — az általánosan elfogadott vélekedéssel szemben — nem három, hanem négy felesége volt, s valószínűleg első feleségét II. Leó halicsi fejedelem név szerint ismeretlen leányában láthatjuk. Úgy foglaltunk állást, hogy az uralkodó oroszországi leánykérő útjára 1304—1306 táján került sor (amikor Károly 16—18 éves volt), s a házasságot ezt követően köthették.¹⁹ Ránk maradt Mária magyar királyné (*regina Vngrie*) 1306. június 23-i oklevele,²⁰ amelyet három Máriával is kapcsolatba hozott az eddigi szakirodalom. A hagyományos felfogás szerint e Máriában Károly Róbert sokáig elsőnek hitt — valójában második — felesége, Mária, a beuthen-tescheni herceg leánya kereshe-

¹³ Uo. 363.

¹⁴ MARKO KOSTRENCIĆ: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. I. Zagrabiae 1967. 126., 127., 139., 140. szám.

¹⁵ WERTNER MÓR: *Az Árpádok családi története. Történeti, nép- és földrajzi könyvtár*. 51. Nagy-Becskerek 1892. 160—163.

¹⁶ SRH. I. 381—382.

¹⁷ KRISTÓ GYULA—MAKK FERENC: *Az Árpád-házi uralkodók*. Bp. 1988. 94. (A vonatkozó rész MAKK FERENC munkája.)

¹⁸ SRH. I. 385.

¹⁹ KRISTÓ GYULA: *Károly Róbert első felesége*. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica*. Tom. 76. Szeged 1988. 27—30.

²⁰ A zichi és vászonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. I. Pesten 1871. 126. szám.

tő.²¹ Magunk említett cikkünkben akként foglaltunk állást, hogy e Mária Károly Róbert nagyanyjával, II. Károly nápolyi király feleségével, Máriával azonos.²² Végezetül Engel Pál — cikkünkről írott lektori véleményében — a király újonnan megismert első, orosz feleségének (Máriának) tulajdonította az oklevelet.²³ Az *Anjou-kori Oklevéltár* munkálatai kapcsán nemrégén vált ismertté Károly Róbertnek azon 1323. december 12-i oklevele, amely ránk hagyományozta az uralkodó első feleségének Mária nevét. Megvan tehát immár a forrásos alap ahhoz, hogy az 1306. június 23-i oklevelet Károly Róbert első feleségének, Máriának tulajdonítsuk. A névazonosságon kívül még két további mozzanat is ebbe az irányba mutat. Egyrészt a most nyilvánosságra került 1323. december 12-i oklevél szerint Károly király és Mária, az uralkodó első felesége Somogy megyei királynéi birtokot adományoztak hajdan híveiknek.²⁴ Márpedig az 1306. június 23-i oklevélben Mária úgyszintén Somogy megyei birtokokat adományozott egy hívének, olyanokat, amelyekben a királynénak része van. Másrészt — s ez még fontosabb mozzanat — a királyné ebben a diplomában arra hivatkozik, hogy e Somogy megyei birtokokat megnevezett híve a királyné férjének, K.-nak, Magyarország királyának kiváltságlevele (*priiulegium K. dei gracia regis Vngarie, consortis nostri*) révén már birtokolta.²⁵ Az oklevelet kibocsátó Mária azért nem lehet Károly Róbert nagyanyja, mivel annak férje, II. Károly soha nem tekintette és nevezte magát Magyarországi királyának. Ezt a címet a nápolyi Anjouk közül II. Károly felesége, Mária mellett elsőszülött fiuk, Martell Károly, majd annak halála (1295) után unokájuk (Martell Károly fia), Károly Róbert viselte.²⁶ Így tehát kétségtelennek tekinthetjük, hogy az 1306. június 23-i oklevelet oroszországi Máriának, Károly Róbert ténylegesen első feleségének kell tulajdonítanunk. Az a körülmény, hogy a király első két feleségét egyaránt Máriának hívták, magyarázatát adja annak, hogy az első Mária neve utóbb miért esett ki az emlékezetből, illetve hogy alakja összeolvadt hasonló nevű második felesége alakjával. Ebből egyértelműen adódik az is, hogy halicsi Mária és Károly király házassága 1306. június 23-a előtt — röviddel — kötöttet. Mivel az 1306. június 23-i oklevelet Mária hiteles pecsét híján gyűrűs pecsétjével erősítette meg (*quia sigillo attentico presens carebamus, nostro sigillo anulary consignauimus*),²⁷ már Pór Antal arra gondolt: „még nem régóta volt magyar királyné”.²⁸

Károly Róbert első házasságának körülményeit illetően ugyancsak az *Anjou-kori Oklevéltár* munkálatai adnak további szempontokat. Mivel ezekből az évekből igen kevés

²¹ Johannes de Thurocz *Chronica Hungarorum. II. Commentarii. 2.* Ab anno 1301 usque ad annum 1487. Composuit ELEMÉR MÁLYUSZ adiuvante JULIO KRISTÓ. Bp. 1988. 55.

²² KRISTÓ GYULA: a 19. jegyzetben i. m. 27–28.

²³ Uo. 30. 26. jegyz.

²⁴ BLAZOVICH LÁSZLÓ—GÉCZI LAJOS: *Anjou-kori Oklevéltár. VII.* Bp.—Szeged 1991. 652. szám.

²⁵ A 20. jegyzetben i. m. 126. szám.

²⁶ KRISTÓ GYULA: *A rozgonyi csata. Sorsdöntő történelmi napok. 3.* Bp. 1978. 12–14.; DÜMMERTH DEZSŐ: *Az Anjou-ház nyomában. Utazások a múltban és a jelenben.* Bp. 1982. 199–200.

²⁷ A 20. jegyzetben i. m. 126. szám.

²⁸ PÓR ANTAL: *Magyar—lengyel érintkezés a XIV-ik században. Századok 1903.* 309.

királyi oklevelet ismerünk (Máriától pedig az említett 1306. június 23-in kívül az évtized végéig egyet sem), arra nem számíthatunk, hogy a házasságkötés ennél pontosabb keltét megadhatjuk. Ám *terminus ante quem*ként több diplomára hivatkozhatunk. Egy 1308. november 27-i iratban Beka (Borsa nembeli Beke) királynéi tárnokmesterként, 1309. március 9-i oklevélben Pál mester, szepesi prépost a királyné udvari kancellárjaként, napi kelet nélküli 1309. évi diplomákban pedig Chete fia Aladár királynéi udvarbíróként szerepel.²⁹ Ugyancsak utal törvényes házasságára (*legitimum coniugium*) Károly Róbert 1309. június 15-én, második koronázásakor tett esküjében.³⁰ Azaz ezekben az években Károly Róbertnek már volt felesége. Megjegyzendő, hogy 1307. október 10-től kezdődően több okmány szól arról, hogy a királyi mellett a törvénytelenül elfoglalt királynéi birtokokat, vámokat és más jogokat is vissza kell adni.³¹

Miért tért ki Károly király 1309. évi koronázási esküjében, azaz három évvel az oroszországi Máriával kötött házasság után e frigyre? Csábító lenne ezt Gentilis tevékenységével kapcsolatba hoznunk. Tudjuk, hogy a pápai követ tilalmazta katolikusok házasságát eretnek patarénokkal, szakadár Gazarusokkal, hitben tévelygő (*in errore manentibus*) oroszokkal, bolgárokkal, rácokkal és litvánokkal, s mivel Kán nembeli László nem állt el katolikus leánya és István szerb király igaz hittől eltért fia közti házasságtól, Gentilis az erdélyi vajdát kiközösítette, földjét interdictum alá vetette.³² Márpedig Károly Róbert éppen egy orosz fejedelem leányával lépett házasságra. A forrásszöveg azonban nem enged meg efféle értelmezést. Már az feltűnő, hogy a legátus biblikus idézettel a házasság felbonthatatlanságára hivatkozik (*quod Deus coniunxit, homo non separet*). Még egyértelműbben tanúskodik a király oklevélben foglalt esküjének szövege: *legitimo coniugio tantum uti et contentum esse*, azaz: a király arra tett esküt, hogy csak törvényes házasságban él és azzal megelégszik.³³ Károly Róberttel tehát Gentilisnek feltételezhetően nem felesége ortodox (pravoszláv) hite, hanem éppen a király kicsapongó életmódja miatti problémái lehettek. Ha ez bekerült az 1309. évi koronázási eskü passzusai közé, nyilván nem egyszeri alkalmon alapult, hanem feltűnő jelenség volt. Több krónika is (Pozsonyi és Dubnici Krónika, Mügeln Henrik krónikája) ránk örökítette azon hírt, hogy az 1310-es évek második felében Károlynak házasságon kívül Csepel-szigeti ágyasától (*de concubina*) fia született, Kálmán, a későbbi győri püspök.³⁴ Évekkel fiatalabb korban levő Károlyról még inkább feltehető a házastársi hűség figyelmen kívül hagyása. Ha értelmezésünk megbízható, arra a következtetésre kell jutnunk: Károlynak halicsi Máriával kötött házassága — legalábbis annak első éveiben — nem volt harmonikus és problémáktól mentes.

²⁹ KRISTÓ GYULA: Anjou-kori Oklevéltár. II. Bp.—Szeged 1992. 494. (I. még 634.), 589., 793., 794. szám.

³⁰ Acta legationis cardinalis Gentilis. Vatikáni Magyar Okirattár. I. 2. Budapestini 1885. 65. szám.

³¹ A 29. jegyzetben i. m. 243., 501., 751., 790. szám.

³² A 30. jegyzetben i. m. 73. szám.

³³ Uo. 65. szám.

³⁴ SRH. II. 50., I. 490., II. 217. L. még SZÉKELY GYÖRGY: A parasztság és a feudális állam megszilárdulása Károly Róbert korában. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. SZÉKELY GYÖRGY. Bp. 1953. 63–64.

On the Family Relationships of Samuel Aba and Charles Robert

The Hungarian king, Samuel Aba (1041—1044), is mentioned as the sororius of Saint Stephen the King in a 14th century chronicle. The word sororius has two meanings, brother-in-law and nephew, so on the basis of its meaning alone it is impossible to determine whether Samuel Aba married Saint Stephen's sister or the daughter of Saint Stephen's sister. As Samuel Aba became king by election and not by blood-ties, we cannot from this word draw the conclusion that he was Stephen's nephew. In fact the 14th century chronicle mentions the word sororius on three further occasions with the meaning brother-in-law and the word is never used in this source with its other meaning, which seems to suggest that Samuel Aba married King Stephen's sister (and not his sister's daughter).

It has recently come to light that the first wife of the Hungarian king Charles Robert (1301—1342) was the daughter of Leo II, ruler of Halicz. The hitherto anonymous queen turned out to be called Mary. Since the second wife (of Polish origin) of Charles Robert was also called Mary, it is conceivable that traditions about the first queen merged with those about the second as time passed and finally her memory faded away completely. A document issued on 23rd June, 1306, in the name of Queen Mary, was issued by the first wife, indicating that the first wife was called Mary and that the marriage must have taken place before that date. There are signs which show that king Charles Robert's first marriage with Mary of Russia was an unhappy one and around 1309 the king was even considering divorce.

A POZSEGAI KÁPTALAN NEVÉBEN KIÁLLÍTOTT HAMIS ÉS GYANÚS OKLEVELEK 1353 ELŐTT

A pozsegai káptalan 14. század közepéig nyomon kísért hiteleshelyi tevékenységéből ránk maradt 125 oklevélből, illetve oklevélemlítésből három diploma kelt formailag és tartalmilag gyanút arra, hogy hamisnak, vagy interpoláltak véljük. Kronológiailag első, amely a káptalan gyakorlatától eltér, az 1250. augusztus 27-én kelt oklevél. A káptalan előtt megjelent Borics bán fia István és Bors fia Sándor, István elismerte, hogy bántalmazta Sándor feleségét, Margitot és hat serviensét megölte, továbbá házában számos kárt okozott. Ezért Borics bán fia István Sándornak adományozza rokonai és a szomszédok — Horsova-i Lampert és Dubowyk-i Berizlaus — beleegyezésével saját Zalathnuk nevű birtokát. A káptalan oklevele leírja a szóban forgó föld határait anélkül, hogy a hiteleshely külső munkáját említették volna.¹

Az oklevél tartalmával, terminológiájával kapcsolatban semmiféle gyanú nem merülhet fel. Kiállítása azonban eltér az ekkortájt Pozsegán szokásos gyakorlattól. Legfeltűnőbb hiányossága a chirographálás elhagyása, noha ez a korai káptalani oklevelek egyik fontos hitelesítési módja volt, s az 1290-es évekig szinte következetesen alkalmazták Pozsegán is.² Az oklevél keltezése sem a 13. század második felének helyi praxisát követi, mivel itt pontos napi dátumot adnak. Az oklevél kiadásának napi kelettel történő jelölése előtt, az 1290-es évek előtt,³ két esetben fordul elő ez, egyszer 1268-ban,⁴ másodszor pedig 1283-ban.⁵ Az eltéréseket talán azzal lehetne magyarázni, hogy az oklevelet abban az időben adták ki, amikor még a káptalan oklevéladó tevékenysége viszonylag szerény és a hiteleshelyi kancellária nem alakult ki, nem egységesedett az oklevelezés gyakorlata. Az oklevél formulái és fogalmazása azonban gyakorlott oklevélfogalmazót sejtetnek. A privilégium írása is megerősíti ezt. Összességében az 1250. augusztus 27-re keltezett oklevél nehezen

¹ A Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban Dl.). 33 706.

² 1291. Dl. 34 089. az utolsó chirographált oklevél, bár egy 1280-as oklevélről szintén hiányzik a megerősítésnek ez a módja. Dl. 40 159.

³ 1292. május 25-én kelt oklevéltől kezdve minden oklevelet pontos napi dátummal láttak el. Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae VII. Ed. T. SMČIKLAS, Zagreb 1909. 84—85. (a továbbiakban Sm.)

⁴ Dl. 1144.

⁵ Dl. 33 515.

illik bele a pozsegai káptalan korai gyakorlatába, valódiságához azonban komoly tartalmi kétség nem merülhet fel, talán csak hibás keletű oklevéllel van dolgunk.

Sokkal nyomósabb ellenérvek hozhatók fel az 1311-ben az Aba nemzetség Lipóci ágának birtokosztályát tartalmazó oklevéllel szemben.⁶ A Lipóci ághoz tartozó két család, Péter fiai és Sándor fiai első osztásukat 1282-ben tartották, amikor az ágnak nevet adó Sáros megyei Lipócot osztották meg egymás között.⁷ 1299-ben egy újabb birtokmegosztással kapcsolatos vitából keletkezett per kerül a király elé. Péter comes fiai, Lukács, Péter, Demeter, István és László, unokatestvéreiket Sándor fiai László mester titeli prépostot és királyi alkancellárt, Demeter, Miklós és Sándor mestereket perbe idézték, mert a Dráván túl fekvő Nekcse, Pakrac, Radvány és Szentmihály birtokból nem adták meg a nekik járó részt. László mester a Sándorfiaiak képviseletében a király előtt bemutatta IV. Béla és V. István kiváltságleveleit, amely szerint a király és a jelenlévő bárók bizonyítottan találták Sándor fiaiak jogigényét a négy birtok egy részére, végül azonban az okleveles bizonyítás ellenére a per a jelen lévő bárók és nemesek közbenjárására kompromisszummal fejeződött be. Radvány és Szentmihály Péter fiaihoz került, Nekcse és Pakrac pedig teljes egészében Sándor fiainál maradt. Végezetül az oklevélben felsorolják a többi maguk között felosztott birtokot is, amely szerint Lipóc déli része Éleskő várral Sándor fiaié lett, míg a Lipóc másik fele Péter fiaihoz került. Csabamezőt, Szurdokibenét, Verestót, Kompoltot, Foncsolt és Patát Sándor fiai, a Fehér-Körös és a Maros folyók között fekvő Székudvart, Wasyant és Arkychalant viszont Péter fiai kapták meg.⁸

A kompromisszum, úgy látszik, nem hozta meg a várt békességet és az 1310-es évek elején újabb vitákról tudunk. Károly Róbertnek 1312. május 9-én Sáros vár alatt kelt oklevelében birtokaik elvesztésére ítélte Péter fiai, Lukácsot és Pétert, mivel elfoglalták Lipóc várát, amellyel 50 márkát okoztak Sándor mesternek, s a többszöri idézések ellenére nem jelentek meg a Kopasz nádor által Újvár és Zemplén megyék részére Kassa mellett, majd Sáros vár alatt tartott generális congregatio.⁹ Úgy tűnik, hogy a lipóci várát még 1314-ben sem sikerült Sándor fia Sándor mesternek visszaszereznie, hasztalan próbálták a várát elfoglalva tartó Péter és Lukácsot megidézni, végül Károly Róbert megengedve, hogy a családságot családsággal játsszák ki (fraus fraude deludatur), királyi hatalmánál fogva (nostra regia auctoritate) felmenti Sándort Lukáccsal és Péterrel kötött minden egyezsége és ígérete alól.¹⁰

A vitában azonban Sándor igazának bizonyítása érdekében oklevélhamisítást is igénybe vett. A pozsegai káptalan 1311-ben kelt oklevele szerint megjelentek előtte Sándor comes

⁶ Anjou-kori okmánytár I. Szerk. NAGY IMRE. Bp. 1878. 241–245. (a továbbiakban A.); DI. 1790 és DI. 1792, illetve átírata DI. 1791.

⁷ Az Aba nemzetség Lipóci-ágának történetére, és a Lipóci- és a Nekcsei-család birtokosztályaira PÓR ANTAL: Lipóczi és Nekcsei Demeter és Sándor. in: Századok 24 (1890) 20–43., KARÁCSONYI JÁNOS: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I. Bp. 1900. 59–61.

⁸ Árpád-kori új okmánytár X. Szerk. WENZEL GUSZTÁV. Bp. 1873. 329–332. (a továbbiakban AUO.).

⁹ A. I. 256–257.

¹⁰ A. I. 331–332., ezen oklevél hitelességével szemben is kétegy támad, mivel tudomásom szerint felmentést csak a pápa adhatott esküvel kapcsolatos ügyekben.

fiai, Demeter és Miklós mesterek, magukért és testvérükért Sándorért, illetve Péter comes fiai képviselőiben Lukács, Demeter és Péter mesterek, és maguk között birtokosztást tartottak. A pozsegai oklevél megismétli a korábbi osztályt, noha nem említi meg III. András oklevelét, melyet a kiadás évében a budai káptalannal is átfírtak a felek, annak ellenére sem, hogy Lipóc birtok határjárását szinte szó szerint abból az oklevélből másolták át. A felosztásra került birtokok felsorolása után kiderül az oklevélhamisítás indítóoka. Sándor fiai elismerik, hogy az ő részük az értékesebb — kilenc birtokot kaptak és egy várat, míg a másik fél csak hat falut — és a különbséget fedezésére 1300 budai márka finom ezüstöt, 10 vég yperni posztót és öt, összesen 60 márkát érő lovat adtak Péter fiainak. A kárpótlás hatalmas értéke magában is gyanút keltő.¹¹

Az oklevél tartalmi és formai tekintetben is megerősíti a benne foglalt szerződés hamis voltát. Szerkezete annyira teljes, hogy a hiteleshelyi oklevelek minden része megtalálható benne,¹² s ez a pozsegai gyakorlatban nagyon ritka,¹³ így különösen feltűnő a hosszú arenga és a szintén bő szavatossági formula. A két oklevélrésznek a funkciójából — az oklevél fontossága és a megegyezés betartása — következik, hogy nagy figyelmet szentelt nekik a hamisító. A Pozsegán ebben az időben ritka *damus per manus* formula is megtalálható az oklevélben, s kiállítójának *Puer dictus Theophil lectort* adja meg. Keletkezésében sem az 1290-es évektől általános napi dátumot hozza, hanem csupán a kiadás évét jelöli. Az oklevelet a pozsegai hiteleshelyi gyakorlatban egyetlen egyszer — 1220-as évek — jelentkező méltóságnévsor zárja le.¹⁴ A *privilegium függőpecsétje* sajnos mára már elveszett, viszont a megerősítés is eltér a 14. században szokásos helyi gyakorlattól, mivel *chirographáltak* a diplomát.¹⁵

Az oklevélben szerepeltetett pozsegai kanonokok felsorolása anakronisztikus, mivel azt a Theophilt említi 1311-ben *lectornak*, aki már 1303 végén vagy 1304 elején átkerült Esztergomba,¹⁶ Lőrinc prépost ugyan csak 1288 és 1308 között szerepel hiteles oklevelekben a káptalan vezetőjeként, de nem kizárható, hogy 1311-ben még hivatalban volt.¹⁷ Demeter cantorról viszont nem tudunk, 1308-ban Mihály viselte ezt a tisztséget, Demeter néven

¹¹ A. I. 241—245, Sm. VIII. 301—304.; Csák Máté Vöröskő várát és tartozékai felét 200 márkáért és egy katonai páncélért vette meg. KRISTÓ GYULA: *Feudális széttagolódás Magyarországon*. Bp. 1979. 157.

¹² *Intitulatio, inscriptio, salutatio, arenga, promulgatio, dispositio, szavatosság, corroboratio, datum damus per manus* formulával és méltóságnévsorral.

¹³ KOSZTA LÁSZLÓ: *A pozsegai káptalan hiteleshelyi tevékenysége 1353-ig*. Szeged 1990. (kézirat) 76—89. (Az oklevelek belső ismertető jegyei című fejezet).

¹⁴ *Hazai okmánytár VIII.* Szerk. NAGY IMRE. Bp. 1891. 17—18.

¹⁵ A hamis oklevél parja is ránk maradt, és a két hátya a *chirographum* mentén pontosan összeilleszthető. *DI.* 1790. és *DI.* 1792.

¹⁶ KOLLÁNYI F.: *Esztergomi kanonok*. Esztergom 1900. 30—31., KOSZTA LÁSZLÓ: *A pozsegai társaskáptalan tagjai a XIV. század közepéig*. In: *Aetas* 1991/3-4. 47—48. (a továbbiakban KOSZTA 1991).

¹⁷ *AUO.* IV. 312., *AUO.* IX. 524., *AUO.* XII. 487., *Sm.* VII. 84—85., *A. I.* 157—158., KOSZTA 1991.

1305-ben és 1306-ban az olvasókanonok fordul elő.¹⁸ Máté custos is csak ebben az oklevélben szerepel.

A oklevél hamisítója azonban némileg tisztában volt a pozsegai gyakorlattal, talán rendelkezésére állt a káptalan egy korábbi kiadványa, mivel a hiteleshelyi privilégiumok intitutatioi általában a prépostot névszerint említik,¹⁹ addig ő a pozsegai szokásnak megfelelő egyszerűbb formát választotta,²⁰ s tudása volt arról is, hogy a káptalanban nincs dékán.²¹

Az oklevél hamis voltát megerősíti Károly Róbert nevében Sárospatakon 1312-ben kelt átírata is.²² A királyi privilégiális transsuptum külalakja azonnal elárulja, hogy itt is hamisítással van dolgunk. A pozsegai oklevelet és parját, továbbá Károly Róbert oklevelét ugyanaz a kéz írta, az írástípus, a betűk kialakítása teljesen megegyezik egymással. Azt természetesen ki kell zárunk, hogy a hamis pozsegai okleveleket a királyi kancellária egy fogalmazója írta volna meg, s annak hitelesítő átírásával véletlenül megint csak őt bízták volna meg, mivel a királyi oklevél méltóságnévsora is problémás. Tamás helyett Budizlao-t nevezí esztergomi érseknek, és Kán László helyett Miklós szerepel erdélyi vajdaként.²³

A királyi oklevél hamisításához Nekcsei Sándor rozgonyi hősnek a csata után kapott egyik királyi oklevele szolgálhatott mintának. Az ütközet — 1312. június 15. — után Károly Róbert Sárospatakra húzódott vissza és onnan keltezi híveinek az adományozó okleveleket.²⁴ Úgy tűnik, hogy Sándor végig az uralkodó mellett volt, természetesen vehetjük, hogy igyekezett a győzelmet saját érdekében is megfelelően kihasználni, és új birtokokat szerezni, s nem pedig a távoli Necskére hazautazni egy oklevél átíratatása végett. A közeli Lipóc nem jöhet számításba, mivel ezekben az években Péter fiai tartják elfoglalva.

¹⁸ Sm. VIII. 107. és 112., Dl. 86 978., KOSZTA 1991. 48.

¹⁹ Pécsi káptalan 1304. június „Nycolaus prepositus et capitulum ecclesie Quinqueecclesiensis...” A. I. 86., 1310. június „Ladyslaus prepositus et capitulum ecclesie Quinqueecclesiensis...” Gróf Zichy-család okmánytára I. Szerk. NAGY IMRE, NAGY IVÁN és VÉGHELY DEZSŐ. Pest 1871. 126.

²⁰ Pl. 1310. október 18. „Capitulum ecclesie beati Petri de Posaga” Dl. 86 979; az 1308. október 18-án kiadott oklevél intitutatiojában szerepel ugyan Lőrinc prépost neve (Nos Laurencius prepositus ecclesie beati Petri de Posega...), de itt nem hiteleshelyi kiadvánnyal van dolgunk, hanem Lőrinc mint pozsegai főesperes saját maga nevében adja ki egy bizonyos Tamás mester felesége jegyajándéka ügyében. A. I. 157—158.

²¹ A pozsegai káptalanban egyetlen egy dékánt ismerünk az 1220-as években felbukkanó Tomát. A tisztség valószínűleg a 13. század folyamán megszűnt. KOSZTA 1991. 46.

²² Dl. 1791. Az oklevél dátumát és méltóságnévsorát közli A. I. 280.

²³ Károly Róbert oklevelét a méltóságnévsor hibái alapján már Engel Pál hamisnak tartja, mivel Tamás 1305—1321 között volt esztergomi érsek, Miklós erdélyi vajdának titulálásával kapcsolatban megjegyzi, hogy Károly Róbert még 1313-ban is Kán Lászlót nevezí erdélyi vajdának, „a hamisítót az téveszthette meg, hogy 1312-ben Károly bárói között hiteles oklevélben csakugyan előfordul Miklós vajda (Nicolaus woyuoda. Sm. VIII. 312.), aki Pok nb. Miklós korábbi és későbbi erdélyi vajdával azonosítható, de aki akkor nem viselt hivatalt.” ENGEL P.: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310—1323). In: Századok 122 (1988) 94—95. 16. jegyzet.

²⁴ KRISTÓ GY.: A rozgonyi csata. Bp. 1978. 87.

Sándor július 6-án nyerte el az első adományát az uralkodótól,²⁵ amelyet követ még Sárospatakon Nekcse-Szentmárton átadása várépitési joggal,²⁶ végül pedig augusztus 10-én már Kassa mellett a Sáros megyei megyyesi erdő adományozása.²⁷ A nekcei adomány privilegiális alakban volt kiállítva, így ez szolgálhatott talán mintának, de méltóság-névsort nem tartalmazott, a hamisító viszont már szükségét érezte, hogy írjon egyet, amelynek pontos megfogalmazására azonban elégtelenek voltak ismeretei. Különösen Esztergommal kapcsolatos információi voltak pontatlanok, mert sem az érsek, sem mint azt a hamis pozsegai oklevelek mutatják, az esztergomi székeskáptalan prépostjának nevét nem tudta.

Összességében formailag mind a pozsegai, mind a királyi oklevél esetében jól sikerült korabeli hamisítással van dolgunk, írója jártas volt az oklevélfogalmazásban. Sándor fiai közül valószínűleg nem Necskei Demeter tárnokmester, vagy a másik testvér, Miklós volt a megbízó, hanem Sándor. Talán ezt igazolja az is, hogy a pozsegai káptalan előtt megjelentek között nem is említik Sándort mint aki személyesen jelen lett volna, így akarták személyét az esetleges gyanú árnyékától is megóvni. Amennyiben helyes a feltételezésünk hogy a hamisítás kezdeményezője Sándor volt, akkor az oklevél írásának terminus post quem-je 1326 körülre, Sándor halálának idejére tehető. Terminus ante quem-ként Boleszló esztergomi érsekségének kezdetét az 1321-es esztendő tkinthetjük.²⁸

A harmadik gyanút keltő oklevelet keltezése szerint 1342 október 12-én adta ki a pozsegai káptalan, bizonyítva benne, hogy megjelentek előtte Mogh-i Zorard fiai, Pető, István és Mihály, másrésről Pekeri Lőrinc fiai Pál és Péter, maguk és fiaik, Benedek és Miklós illetve János nevében. Zorard fiai elmondták, hogy örök jogú birtoklásra minden haszonvétellel együtt eladták a Chulyazeg nevű szigetet Lőrinc fiainak, akik viszont beleegyeztek abba, hogy az eladók jobbágyai továbbra is használhassák a szigeten lévő erdőt és tönkretétel nélkül fákat is kivághassanak onnan.²⁹ Az oklevéllel szemben tartalmi kifogás nemigen hozható fel, hacsak az nem, hogy minden haszonvétellel együtt történt az eladás, mégis bizonyos jogokat a továbbiakban közösen használtak az eladó és a vevő, emberei. Formai szempontból viszont feltűnő, hogy az oklevél chirographálva van, noha már fél évszázada nem alkalmazza a pozsegai káptalan az intercidálást, másrészt a diploma függőpecséttel volt megerősítve, de formulái alapján pápensnek minősül. Magunk részéről nem merünk teljes bizonyossággal állást foglalni a hamisítás vagy interpolálás mellett, mivel máskor is előfordult már Pozsegán, hogy pápens oklevelet függőpecséttel

²⁵ A. I. 261–262.

²⁶ A. I. 276–280.

²⁷ A. I. 267–268.

²⁸ PÓR ANTAL: Boleszló herceg esztergomi érsek. Különnyomat az Esztergom-vidéki Régészeti és Történelmi Társulat III. évkönyvéből. Esztergom 1900. 6–7. Az oklevélben előforduló Bodizlao ablativus bizonyosan Boleszló érsek nevét rejti, mert 1323. április 13-án Pozsonyban az érsek saját maga kiadott oklevelében is felbukkan a névalak nominativus-os formája a Bodizlaus. Monumenta ecclesiae Strigoniensis III. Ed. LUDOVICUS CRESCENS DEDEK. Strigonii 1924. 23., Anjou-kori oklevéltár VII. Szerk. BLAZOVICH LÁSZLÓ és GÉCZI LAJOS. Bp.—Szeged 1991. 65.

²⁹ Dl. 100 001.

láttak el,³⁰ a chirographálás pedig elképzelhető, hogy a felek külön kérésére történt. Bizonyosat csak a pekeri oklevelek átnézése után lehetne mondani az említett oklevél hitelét illetően.

A felsorolt három oklevélen kívül egy további pozsegai oklevelet kell megemlítenünk. 1283-ban a káptalan bizonyoságlevelet adott ki egy Predisinch-ben (Pozsega megye) fekvő birtokrész eladásáról. Az említett oklevél 1305-ös átiratának 19. századi másolataiban³¹ elírás nyomán 1273 szerepel keltezésként. Valószínűleg ez tévesztette meg T. Smičiklast, aki így kétszer adta ki okmánytárában az oklevelet, egyszer az 1273-as évnél,³² másodszor pedig kivonatosan 1283-nál.³³

³⁰ 1331. Dl. 99 933., 1332. Dl. 99 937.

³¹ Dl. 33 253 és Dl. 848.

³² Sm. VI. 62–63.

³³ Sm. VI. 454.

Forged and Suspicious Documents Issued by the Chapter of Pozsega before 1353

In an analysis of the record-keeping activity of the Chapter of Pozsega before 1353 the author found three documents which raise the suspicion that they may have been forged or interpolated because of their form or content.

From the point of view of content the document issued on 27th August, 1250, no arguments can be enumerated, but its form differs from that of its contemporaries, so perhaps only the date is incorrect. Weighty counter-arguments can be put forward in connection with the document which contains the distribution of the landed property of the Lipózi branch of the Aba family, which dates from 1311. A description of estate boundaries dating from 1299 was incorporated in the document issued in 1311, but was in fact written in the first part of the 1320s. The forger had some information about the practice followed by the Chapter of Pozsega, but he did not stick to it formally, as can be seen from the use of *arenga* and a list of dignitaries. The fact that the document was forged is confirmed by the corroboration issued in the name of Charles Robert, king of Hungary in 1312, which is also forged. The royal document and that of the Chapter of Pozsega are the product of the same hand and the inspirer of the forgery may have been Sándor Nekcse.

The third problematic document of the Chapter was issued on 12th October, 1342, and deals with the sale of an island. What is conspicuous about the contents is that it cedes the island with all belonging to it to the new owner, but a clause allows the original owner the use of the forest on the island. The form of the document also differs from the usual practice. Whether the document is a forgery or not can only be determined after analysis of documents issued in connection with this island by other recordkeeping chapters.

NÉHÁNY ÁRPÁD-KORI OKLEVÉL EMLÉKE 1327. ÉVI
OKIRATOKBAN

A magyar középkortudomány régi adósságainak törlesztéseként az elmúlt években napvilágot látott forráskiadványok szépen gyarapodó sora¹ a diplomatikai kutatások örvendetes élénkülését bizonyítják. Egy-egy oklevél feldolgozásának nem csupán az lehet az eredménye, hogy eleddig kevésbé, vagy egyáltalán nem hasznosított információk publikálása által számos új adat segíti majd köztörténetünk pontosabb feltárását hanem egyszerű diplomatikai ismereteink is szerencsésen bővíthetnek, avagy pontosabbá válhatnak. Az oklevél feldolgozójának a regesztázáson túl meg kell vizsgálnia a forrásban részint átirrt, részint említésben felbukkanó korábbi okleveleket is, azt felderítendő, hogy ezek a munkálatai korszakhatárán és tárgyán kívül eső iratok korábról ismertek-e, létezik-e kiadásuk, illetőleg megelőző feldolgozásuk — ha megtörtént — regisztrálta-e a fennmaradás hagyományában az éppen felszínre került előfordulást. E jelzett kérdések megválaszolása olykor nem is túl egyszerű, hiszen nem áll rendelkezésünkre olyan segédeszköz, amely megbízható eligazodást tenne lehetővé az egyes oklevelek kiadottságát, feldolgozását illetően. A helyzet pillanatnyilag csak az Árpád-kor királyi oklevelei esetében kedvezőbb, hiszen a *Regesta Arpadiana* segítségével igen gyorsan és pontosan tájékozódni lehet az ismertséggel és a szöveg hagyománnyal kapcsolatos problémákban. Más eseteknél viszont csak a minden ilyen jellegű feldolgozást szükségképpen megelőző, a nyomtatott előfordulásokat regisztráló adatbázistól, illetőleg a rendelkezésre álló, elődeink által kiadott okmánytárak átlapozásától remélhetünk választ kérdéseinkre.² A tévedés lehetőségét persze egyáltalán nem lehet kizárni, hiszen nehezen hozzáférhető, nagy régiségű vagy szórvány jellegű forrásközléseknek a kutatói figyelmet éppen elkerülő lapjain még mindig megbújhatnak olyan nyomtatott közlések, kiadások, amelyek esetleges nyilvánvalóvá válása utóbb majd pusztán újrafelfedezéssel teszi azt, ami felfedezésnek tetszett a kutató számára. E bizonytalanságban rejlő kockázatot azonban vélhetőleg még így is érdemes vállalni, mert adott esetben az újrafelfedezés sem feltétlenül haszontalan, ha valóban

¹ A legfontosabbak: A Szent—Ivány család levéltára. 1230-1525. Szerk. BORSA IVÁN Bp. 1988.; A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei. I—II. Szerk. JAKÓ ZSIGMOND. Bp. 1990.; A Balassa család levéltára. 1193—1526. Szerk. BORSA IVÁN. Bp. 1990.; A Justh család levéltára. 1274—1525. Szerk. BORSA IVÁN. Bp. 1991.; Anjou-kori oklevéltár. I. 1301—1305. Szerk. KRISTÓ GYULA. Bp.—Szeged 1990.; Anjou-kori oklevéltár. VII. 1323. Szerk. BLAZOVICH LÁSZLÓ—GÉCZI LAJOS. Bp.—Szeged 1991.

² E téren is jól hasznosítható GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza [a továbbiakban: ÁMF]. I—III. Bp. 1963—1987.

nagyon „eldugott” helyen rejtezik a valamikori feldolgozás, illetve ha valamely szempontból fontos, figyelemre méltó adatok elevenebbé tételéről van szó. Az Anjou-kori oklevéltár megindult munkálatai természetesen teszik mindennaposokká az ilyesfajta problémákat, ugyanakkor az elkészült kötetek lapjain a megadott időhatárokon kívül eső okiratokkal kapcsolatos megállapítások, a szöveghagyományuk szálainak vizsgálatából leszűrt következtetések szinte egyáltalán nem kapnak teret, s így nem válva publikusakká, lényegében elveszett eredményeknek tekinthetők. Célszerűnek látszik tehát azon esetekben, ahol az oklevélfeldolgozás során ismeretlennek ítélt oklevelek nyomai kerülnek felszínre, ezekről — mintegy a múlt századi „okmányi kalászatok” hagyományait követve — röviden hírt adni. Az 1327-ből ránk maradt oklevelek feldolgozása során ezidáig négy olyan, az Árpádok családjához kötődő diploma nyomaira bukkantunk, amelyeket a jelek szerint nem hasznosított még a kutatás. Ezek közül az egyik átiratban, a másik három pedig említés szerű, rövid tartalmi átiratban maradt ránk.

1. Timót fia: Péter, aki a királyi udvarban kulcsárként (claviger) teljesített szolgálatot, 1327-ben mind I. Károlylyal,³ mind pedig a királynéval, Erzsébettel⁴ átratta azt a privilégiumot, amelyet többek között egyik őse, István nyert el 1273-ban IV. László király anyjától, Erzsébet királynétól. Az eredeti adománylevél úgy tűnik nem maradt fenn. A két átiró oklevél vétel révén került az Országos Levéltárba. Mindkettő állapota erősen rongált, a hajtások mentén négy részre szakadtak, s az egyes részek széleinek elfoszlása miatt több helyen hiányosak is. Különösen a királyi megerősítőlevél alsó része mutat nagy hiányokat; a méltóságsorban a világi tisztségviselőket felsoroló szakasz úgyszólván teljesen megsemmisült. Miután azonban a két átirat sérülései és hiányai jobbra nem esnek egybe, így az átirat privilégium tartalma egészében, szövege pedig csaknem teljességgel rekonstruálható. Regesztája a következő:

Erzsébet királyné a káli (de Kaal) Szent Benedek falubeli⁵ Gergely fia: Damianus klerikus és ugyanonnan való vincellérjei, Jakab fia Jacou, illetve Benedek fia: István kérésére, előbbinek az udvarban ifjúkorától teljesített szolgálataira és követi megbízásai teljesítésével szerzett érdemeire tekintettel, őket korábbi állapotukból birtokaikkal együtt kiveszi, s valamennyiüket, illetőleg Damianus révén testvéreinek, Geugus-nak gyermekeit: Moxa-t s annak fiait, valamint Pouka-t, Jacou révén annak testvérét, Garmanus-t, míg István révén az ő testvéreit, Mártont és Timótot is összes örökösükkel együtt a királyi serviensek sorába iktatja. Erről kettős pecsétjével megerősített privilégiumot ad ki. Kelt udvari kancellárjának, Gergely mesternek a keze által 1273-ban.

³ Dl. 105 745. 1327. október 9.

⁴ Dl. 105 746. 1327.

⁵ Ma Szentbékállá Veszprém megyében.

Az oklevél szövege a következő:

Elizabeth dei gracia Regina Hungarie universis Christi fidelibus, tam presentibus, quam futuris, presencium noticiam habituris, salutem in domino sempiternam. Regie reginalisque sollicitudinis interesse dignoscitur metiri merita singulorum, et illos specialius sue munificencie premio extollere potiori, qui a primevis puericie sue temporibus in domo eorundem educati, sicut etatis, sic virtutum meruere recipere incrementa pro regie et reginalis corone honore variis se periculorum generibus nullatenus exponere formidantes. Proinde ad unversitatis vestre noticiam harum serie volumus pervenire, quod cum Damianus clericus filius Gregorii, Jacou filius Jacobi et Stephanus filius Benedicti, vinitores nostri de villa Sancti Benedicti de Kaal a primevis sue puericie temporibus iugiter in domo nostra serviendo et nos in nullis nostris necessitatibus relinquendo gratum nobis et acceptum impendissent famulatum, tam videlicet in deferendis legationibus nostris, quam aliis serviciis impendendis, a nobis humiliter postularunt, quod ipsos propter huiusmodi serviciorum merita a condicione eorum auferendo cum possessionibus suis de benignitate reginali in numerum et collegium servientium regalium transferre dignaremur. Et quia nos petitiones ipsorum habito consilio baronum nostrorum legitimas et congruas fore consideravimus, velimusque unicuique secundum exigentium suorum meritorum retribucionis titulo respondere, ut alii eorum exemplo provocati ad fidelitatis studia fortius accendantur, ipsum Damianum et per eum Moxam cum filiis suis, Poukam filium Guegus, filios fratris sui, et per Jacou Garmanum fratrem suum ac per Stephanum, Martinum et Tymoteum, fratres suos et heredes eorum seu successores cum omnibus possessionibus eorum, quas avi et patres ipsorum possiderunt, a condicione eorum penitus eximendo in numerum et cetum servientium regalium duximus transferendos, et ut hec a nobis eisdem concessa libertas salva semper et inconcussa permaneat, nec processu temporum possit per quempiam in irritum maliciose revocari, presentes eisdem concessimus litteras dupplicis sigilli nostri munimine roborando. Datum per manus magistri Gregorii fidelis nostri, aule nostre cancellarii. Anno domini Millesimo ducesimo septuagesimo tercio.

2. A következő oklevél jóval bizonytalabb Árpád-kori nyomokra utal. II. Ulászló király egy 1507. november 23-án kelt oklevelében⁶ több, különböző kiállítótól származó oklevél között említést tesz egy I. Károly király által 1327. január 3-án kibocsátott okleveléről, amelyben kettős pecsétje alatt megerősítette Domokos testvérnek, az esztergomi keresztetek Szent István-egyháza mesterének és a konventnek 1285. január 24-én (IX. Kalendas Februarii, a.d. 1285.) kiadott oklevelét. I. Károly ezen megerősítő okmánya

⁶ Eredetiye: Štátny ústredný archív SSR, Garamszentbenedeki konvent hiteleshelyi lt. 2727.sz. fol. 111v, pag. 200.; fényképe: Df. 206 796.

más formában nem maradt ránk, Domokos testvér és a konvent kiadványának pedig nem leltük fel nyomát a kiadásokban. Az 1285. évi okirat szerint Kulnay (de Kulnay)⁷ Mihály fia: Mihály comes és frater-ei, Miklós és Márton egyik részről, illetve Ludány nembéli Miklós fia: Folkus comes a konvent előtt megjelenvén, Mihály — nevezett frater-ei és szomszédai beleegyezését is bírva — eladta Folkusnak ama Nyitra megyei Kernye⁸ nevű földjüket, amely kelet és dél felől a hindi⁹ (de Hyndy) nemesek birtokával, nyugatról Folkus comes földjével, északról pedig András comes fiának: Iwancha-nak a földjével volt határos, és amelyet Béla király privilégiuma révén birtokoltak. A történetek egyes momentumai jól köthetők ismert adatokhoz — így Folkus comes Nyitra megyei birtokszerzésehez¹⁰ — néhol azonban bizonytalanságban hagynak bennünket. Elsősorban is Béla király adománylevele problematikus: „terram ... per dominum Belam regem pro fidelibus serviciis suis mediante suo privilegio donatam, Kernye vocatam”. Az eddigi információkból megfogalmazható regesztája a következő:

IV. Béla király — ismeretlen időben — szolgálataikért Kulnay Mihály fiának: Mihály comesnek és frater-einek, Miklósnak és Mártonnak adományozza a Nyitra megyei Kernye nevű földet, s erről privilégiumot ad ki.

A regesztában rögzítettek igen nehezen, illetve korántsem egyértelműen illeszkednek a Kernye birtokról fennmaradt egyéb ismereteinkhez, s a probléma végső soron akörül forog, hogy a fenti említésből kihámozott adatok valóban egy elveszett és ismeretlen IV. Bélától származó oklevél nyomát mutatják-e, vagy talán mégis egy ismert privilégiumhoz kapcsolhatóak, s pusztán annak szöveghagyományához nyújtanak újabb adalékot. Ismert ugyanis IV. Bélának egy 1248. szeptember 2-án kelt oklevele, amelyben Zochud fiának: Miklós nemesnek azon érdemeiért, amelyeket a királynak a tatárok előli menekülésekor szerzett, odaadományozta a nyitrai várhoz tartozó Kernye nevű földet.¹¹ Szentpétery Imre az oklevél közlése mellett megjegyezte, hogy Kernye föld másik részét 1287-ben Miklós fia Folkus szerezte meg. Ennek alátámasztásául IV. Lászlónak arra az okiratára hivatkozik, amelyben a király bizonyítja, hogy a hindi (de Hymud) nemesek hozzájárultak Kernye birtok Mihály fia: Mihály általi eladásához Folkus comes számára.¹² Itt egyértelműen arról az adásvételről van szó, amelynek nyomait a II. Ulászló-féle oklevél most fellelt adatai is őrzik. Ezek azon túl, hogy az elidegenítés időpontjának helyesbítését — mert az 1287 helyett 1285-ben történt — lehetővé teszik, egy olyan eshetőség megfogalmazását is megengedik, mely szerint — igazat adva Szentpéterynek — Kernye föld két

⁷ Feltehetően a Nyitra megyei Kolonnal azonosítható; ma Kolíňany Szlovákiában.

⁸ Ma pusztja a Nyitra megyei Család (Čel'adice — Szlovákia) közelében.

⁹ Nyitra megye; ma: Malé és Veľké Chyndice (Szlovákia).

¹⁰ Vö. WERTNER MÓR: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. II. Temesvár, 1892. 171.; KARÁCSONYI JÁNOS: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. II. Bp. 1901. 357.

¹¹ Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke (Regesta Arpadiana) I—II. Bp. 1923—1987. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE [I—II/1.] — BORSA IVÁN [II./2—4.] [a továbbiakban: RA] 886. sz.

¹² RA 3430. Szentpétery az oklevél kiadására hivatkozik: WENZEL GUSZTÁV: Árpádkori új okmánytár. [a továbbiakban: ÁUO] XII. Bp. 1874. 459.

tulajdonos kezében volt IV. Béla uralkodása idején. Egyik darabját fennmaradt privilégiummal 1248-ban adományozta Miklós nemesnek, a másikat pedig ismeretlen időpontban Mihály fia: Mihály comesnek és frater-einek. Ez utóbbiak szintén privilégiumot kaptak a királytól, amely viszont nem maradt ránk; emlékét azon oklevél tartalmi átirásán keresztül, amelyet a birtok 1285-ös eladásakor az esztergomi keresztetek bocsátottak ki, II. Ulászló 1507-ben kelt irata őrizte meg csupán. E kétszeri, két darabban történt eladományozás mellett az a legnyomósabb érv, hogy az 1285-ös ügyletre vonatkozó említésben az érdemszerzők és megadományozottak azonosak a Kernye földet eladókkal, márpedig az 1248-ban kelt privilégium kétségtelenül más javadalmazottról beszél. Ebből pedig világosan következik, hogy az esztergomi keresztetek oklevelében említett privilégiumot egy elveszett királyi oklevél nyomaként kell értékelni.

Mi az ami mégis elbizonytalaníthat és óvatosságra inthet bennünket? Az első megfontolandó körülmény az, hogy a határjárás nem tartalmazó 1248-ból származó diplomából inkább teljes földrészt eladományozására, semmint részleges átruházásra lehet következtetni: „*terram Kerne vocatam... sub certis metis et antiquis, quibus ipsum castrum tenuit et possedit*”.¹³ A második elgondolkodtató momentum azonban ennél is erősebb, nevezetesen 1291. november 1-én Folkus (Fulcus) comes kérésére III. András király átírta IV. Béla 1248. szeptember 2-i, említett privilégiumát.¹⁴ E körülmény nemcsak azt teszi elvitathatóvá, hogy Kernye birtokot IV. Béla két darabban, két javadalmazottnak adományozta oda, de a két privilégium feltételezésének kétségbe vonásával — azáltal, hogy az 1285-ös birtokszerzőnél Folkusnál van az 1248-as adománylevél — a most fellelt utalás olyan értékelését is megfontolásba kell venni, hogy az nem vonatkozhat másra, mint az ismert, Kernyét 1248-ban eladományozó, egyetlen oklevelünkre. Így számolni kell Kernye birtoklástörténetét illetően egy másik eshetőséggel is, nevezetesen, hogy volt esetleg valamilyen rokoni kapcsolat az 1248-ban javadalmazott Miklós nemes és a földet 1285-ben eladók között, vagy időközben tulajdonosváltás történt az adománylevél átadásával, s az 1285-ös adásvételkor — vagy az 1327-es megerősítéskor, illetve az 1507-es említéskor — egyszerűen pontatlan említés esik az 1248-ból származó oklevél jutalmazottjáról. Az említés pontatlan voltának feltételezése természetesen ebben az esetben is jogos aggályokat ébreszt. Mindenesetre e pillanatban nehéz lenne kizárólagos érvénnyel dönteni a vázolt két eshetőség között. Abból ugyanis, hogy Folkus comesnél van 1291-ben az 1248-ból való adománylevél, csak annyi következik, hogy ekkorra a teljes Kernye birtok a tulajdonában van, ám kizárni, hogy azt két darabban is megszerezhetette — az első lehetőség érvényét tartva fenn — egyáltalán nem lehet. Sőt, Folkusnak az 1280-as években pontosan erre a vidékre összpontosuló, szisztematikus birtoképitése még éppen összhangba is hozható lenne Kernye fokozatos, két alkalommal történt megszerzésével. Így nem tartjuk megengedhetetlennek, hogy az 1507-ből fennmaradt utalásban egy ismeretlen IV. Béla-féle oklevél emlékét gyanítsuk.

¹³ L. a 11. sz. jegyzetben.

¹⁴ RA 3830.

Végezetül egyetlen kiegészítő mozzanat érdemel még szót. I. Károly király 1327. január 3-án nemcsak az esztergomi keresztes konvेंट tárgyalt oklevelét írta át, hanem az esztergomi káptalannak ama 1287. február 7-én kelt oklevelét is, amely megerősítette Folcus comes és Fredman zsidó adásvételét Sygarth birtok tárgyában.¹⁵ E fennmaradt oklevélből kiderül, hogy a megerősítésért Folkus fia: Tamás folyamodott a királyhoz, így nincs okunk kételkedni benne, hogy a Kernye megszerzésére vonatkozó oklevelet szintén ő íratta át, noha II. Ulászló 1507-es oklevele említetlenül hagyja a megerősítést kérő kilétét.

3—4. Egy 1360-ban kezdődött és 1365. március 14. után lezárult perről Bebek István országbíró oklevele¹⁶ tájékoztat bennünket. Masa-nak nevezett László fia: István és felkáz mérí (de Fel Kazmer) Miklós fia: Pál felperesnek a hegyaljai (de Hegyallya) nemesekkel szemben nyújtottak be keresetet, hogy a tulajdonukban lévő, Abaújvár megyei Kolbasa¹⁷ nevű birtokot a régi okirataikban lefektetett határok szerint birtokolhassák. Az alperesek kívánalmára négy fratot mutattak be, melyeknek ezen előfordulásukon kívül nem maradtak fenn nyomai.¹⁸ Kettő közülük — úgy tűnik, hogy a korábbiakban ezidáig nem hasznosított¹⁹ — Árpád-kori oklevél. A Bebek István által kiadott, rövid említésüket őrző irat alapján tartalmuk a következő regesztákban fogalmazható meg:

1268. István ifjabb király, Erdély hercege (dux) és a kunok ura Farkas fiától: János-tól,²⁰ annak közismert hűtlensége miatt Kolbasa²¹ nevű birtokát elvévén, azt hű szolgálataikért örök jogon, az oklevélbe foglalt határok között Zerechmerius fiának: Jakab-nak, s rajta keresztül frater-eiknek, Ivánnak, Zerechmeriusnak és Dénesnek adományozza

1270.²² május 3. után. V. István király szó szerint átírva privilegiálisan megerősíti a még hercegsége idején (tempore ducatus sui) Kolbasa birtok tárgyában Zerechmerius fia: Jakab és frater-ei javára tett adományát.

¹⁵ Zsigárd adásvételéről I. Hazai okmánytár VIII. Bp. 1891. 205—206., RA 3189., 3831. (Utóbbi helyen, III. András átírata regesztájának apparátusában szerepel II. Ulászló tárgyalt 1507-es oklevele, amely átírta a Zsigárral kapcsolatos korábbi okiratokat is, ám a Kernyére vonatkozó regesztákban — RA 886. és 3830. — nincs utalás rá.) I. Károly megerősítése: Dl. 50 150. (Zerdahelyi cs. lt. 65.). Zsigárd Nyitra megyében; ma: Žihárec, Szlovákia.

¹⁶ Eredetije: Štátny ústredný archív SSR, Lelesz, Ol. Metales, Abaúj 12.; fényképe: Df. 209 482.

¹⁷ Ma: Kolbás Szlovákiában, Brezina közelében.

¹⁸ A kézirat leadása után nyomára bukkantam ezek közül kettőnek, mégpedig a budai káptalan 1327. évi oklevelének — átírta Opoliai László nádor 1371. szept. 22-én (AM. Košic. Kassa város titkos lt. Appendix 91.; fényképe: Df. 270 044) — és az egi káptalan 1327-ben kelt iratának — átírta az egi káptalan 1371. márc. 25-én (AM. Košic. Kassa város titkos lt. AA. Kázmér 2.; fényképe: Df. 271 056.). Ezek a továbbiakban tárgyalat két Árpád-kori oklevélhez azonban nem szolgáltatnak semmilyen újabb, értékesíthető adatot.

¹⁹ Nem szerepelnek az RA-ban és az ÁMF Kolbására vonatkozó adatai között sem (I. 114).

²⁰ Farkas fia: János vélhetőleg azonos egy 1264-es Abaúj megyei vonatkozású hamis oklevélben előforduló bugath-i Farkas fia: János comes-szel (RA 1401.), és egy 1268-ból való, szintén hamis, Borsod megyei vonatkozású oklevélben említett Farkas fiával: Jánossal (RA 1890.).

²¹ Bebek István oklevelében e helyen Kobasa névelírás olvasható.

²² Bebek István oklevelében az utolsó két számjegy felcserélve szerepel, mellette viszont: „regni autem sui anno primo” áll.

Kolbasa birtok 1327-ig Zerechmerius ivadékaiknak birtokában maradt. Ekkor azonban — mint azt a Bebek István országbíró oklevelében említett másik két, az egri és a budai káptalan által kiállított irat bizonyítja — Zerechmerius fiai: Domokos és Miklós eladták Kazmer-i Péter fia István fiának: Miklósnak, s biztosítékképpen átadták neki az V. Istvántól nyert privilégiumokat is. Éppen ezek alapján igyekeznek azután felkázmeri Miklós fia: Pál — akinek apja vélhetően az 1327-es egyik birtokszerződésben kereshető — és László fia: István a határokat pontosítani. Miután a per során az országbíró utasította az egri káptalant az eredeti birtokhatárok lehetőség szerinti figyelembe vételével lefolytatandó határjárásra, s tartalmilag a káptalan erről szóló jelentését is átírja oklevelében, így azon pontokat alapul véve, ahol a határ alakulásánál kifejezetten említik az V. Istvántól származó privilégiumokban foglaltakat, lehetőség nyílik az 1268-ban rögzített birtokhatárok főbb vonalainak rekonstruálására is.

A határ nyugatról egy árok, ill. akna mellett indul el, ahol hárs és tölgyfa áll, majd észak felé leereszkedve ismét egy árokhoz ér, melynél egy forrás és három tölgyfa található. Továbbmenve a Kolbasa nevű folyóvízhez jut, mely mentén ismét két földjelet említ a régi oklevél. Itt átmelve a folyón északnak vezet a vízfolyás vonalát követve, s eljut egy földhányással övezett tölgyfáiig. Továbbra is északnak emelkedve egy keskeny közutat ér el, amely Terebesre vezet. Kelet felé ezen út közelében a régi oklevél két földjelet említ, amelyeknél keresztezve az utat egy tölgyfához jut, ahol ismét földhányás áll, majd innen megint az utat követve újabb tölgyfa következik. Tartva az út vonalát ismét csak egy tölgyfánál emelt földjelhez ér, melynél délnek fordulva olyan földhányásokhoz jut, amelyek Hegyalját és Kolbasa-t különítik el, majd körülásással megjelölt tölgycsonkhoz vezet. Innen változatlanul délnek menve két földhányás jelzi a határ további vonalát.

Miután itt éppen a vitatott Hegyalja és Kolbasa közötti határszakasról van szó, s az 1360-as évekbeli eljárás szereplői más-más pontokban látták azonosíthatóknak a közel száz évvel korábban megadott határpontokat, az általuk felvett határjelek közül bizonytalan annak eldöntése, hogy a továbbiakban melyek azok, amelyek már V. István okleveleiben is említve voltak. Az oklevelek és a határjárás ily módon megőrződött emléke mindenestre egyértelműen igazolja, hogy noha Kolbasa-t a füzéri uradalom határjárása²³ 1270-ben kétségtelenül említetlenül hagyja, mégiscsak létezett már ekkor is.²⁴

²³ ÁUO VIII. Pest 1870. 255–258.

²⁴ Vö. ÁMF I. 114.

Tibor Almási

Relics of Árpád-era documents in records dating from 1327

A considerable number of mediaeval Hungarian documents did not survive in their original form, but their contents are preserved in transcripts or references. During the preparation of the archives of the Angevin era, among documents dating from 1327, several relics of documents originally from the Árpád era came to light. These relics had earlier been either forgotten or they had not been utilized by scholars. This study gives an account of four documents which were issued by members of the Árpád dynasty: Queen Elizabeth, mother of Ladislaus IV. and Kings Béla IV. and Stephen V. The author publishes the transcribed text of a document issued by Queen Elizabeth and reconstructs the contents of three other lost documents on the basis of subsequent references.

ÚJ TÖREKVÉSEK A JAGELLÓ-KORI RENDISÉG KUTATÁSÁBAN A XX. SZÁZAD ELEJÉN

Történetírásunk a 19—20. század fordulójára nagy vonalakban az alábbi képet alakította ki a Jagelló-kori rendi küzdelmekről: Mátyás király halála után az uralkodó osztály két, egymással szemben álló pártra oszlott. Az egyik oldalon álltak a főrendek, vagyis az egyházi- és világi nagybirtokosok, a másik oldalon a köznemesség. A főrendek alkották az úgynevezett udvari pártot, amely általánosságban Habsburg-, illetve németbarát politikát folytatott, és így módon előkészítette a Habsburg család magyarországi hatalomra jutását. A köznemesi párt ezzel szemben úgynevezett nemzeti párt volt, amely a nemzeti királyság eszméjét képviselte, és a korszak második felében egy főúr, Szapolyai János erdélyi vajda irányítása alatt állt, akiben a párt a leendő nemzeti királyt látta. Abban már eltért a kutatók véleménye, hogy az ország szempontjából melyik párt politikája volt a hasznosabb, illetve, hogy a pártküzdelmek milyen mértékben befolyásolták a későbbi fejleményeket. Egyetértés mutatkozott abban, hogy a főrendek és a köznemesség szemben álltak egymással.¹

A szembenállás legnyilvánvalóbban és legélesebben az országgyűléseken mutatkozott meg. Szabó Dezső a Jagelló-kori diéták történetével foglalkozva a kutatás korabeli álláspontját sok tekintetben módosító következtetésekre jutott. A szerző dolgozatai historiográfiai szempontból azért jelentősek, mert két korszak határmezsgyéjét jelölik ki: jelzik, hogy a kutatás a korábbi eszközökkel és szemlélettel már nem folytatható tovább, megújulásra van szükség. A megújulás irányát Szekfű Gyula egyik írása, a Szabó Dezső: A magyar országgyűlések története II. Lajos korában című művéről írt bírálata jelöli ki.

Vizsgáljuk először Szabó Dezső kutatási eredményeit! A szerző először 1904-ben tett közzé tanulmányt az 1519—1524 közötti diétákról,² majd 1908-ban a Századokban jelentetett meg dolgozatot „Magyar országgyűlések 1505—1508” címmel.³ A felületes szemlélő Szabó Dezső dolgozatában a korábbi időszak történetírásának változatlan eszközökkel való folytatását láthatja csupán. Azonban az alaposabb vizsgálat arról győzött meg bennünket, hogy a szerző nem fogadta el kritikátlanul a korábbi történetírás merev tételeit az

¹ Terjedelmi okok miatt a korábbi szakirodalomból csak néhány jellemző művet emelhetünk ki: FRANKÓI VILMOS: Magyarország a Mohácsi vész előtt. Bp. 1884.; Uő.: A Hunyadiak és a Jagellók kora. A magyar nemzet története. Szerk.: Szilágyi Sándor. Bp. 1896. III. kötet.; ACSÁDY IGNÁC: A magyar birodalom története. Bp. 1904. II. kötet.

² SZABÓ DEZSŐ: A magyar országgyűlés története, 1519—1524. Makó. 1904.

³ SZABÓ DEZSŐ: A magyar országgyűlések 1505—1508. In: Századok 1908. 697—719.

udvarhű főrendekről és a nemzeti érzelmeket tápláló köznemességről, hanem a kép pontosítására törekedett. Különösen nyilvánvaló ez a szándék az 1909-ben megjelent „A magyar országgyűlések története II. Lajos korában” című művében.⁴ Ezzel a dolgozattal kapcsolatban bontakozott ki Szabó Dezső és Szekfű Gyula között az a vita, amely megvilágította a két historikus történetiszemléletének különbségeit.

Szabó Dezső a haza ügyének szempontjából a köznemesi párt tevékenységét ítélte hasznosabbnak, a nemzeti párt és Szapolyai sikereit tartotta örvendetesnek. „A nagy károk ellenére az 1514-es parasztlázadás nagyban elősegítette a közrend ügyét. Mértéktelenül megnőtt Szapolyai Jánosnak, a köznemesség fejének tekintélye.”⁵ E megállapítás azt tükrözi, hogy Szabó Dezső a kutatás azon vonulatához csatlakozott, amely szerint az ország érdekeit a köznemesség politikája szolgálta jobban. Ebben a vonatkozásban Szabó Dezső munkássága nem jelentett megújulást. Nagy előrelépés viszont az, hogy az uralkodó osztályon belüli csoportharcokat a maguk belső dinamikájának megfelelően, a hangsúlyeltolódásokat és az erőviszonyok változásait bemutatva ábrázolta. Újszerűen hatott az a kép, amelyet a rendi küzdemekről rajzolt. Bemutatta, hogy a köznemesség Szapolyai nélkül, sőt annak ellenére is tudott politizálni, az erdélyi vajda sem hagyatkozott kizárólag a nemzeti párt támogatására, hanem a mindenkori konkrét politikai helyzetnek megfelelően hol a köznemességgel szövetekezett, hol valamelyik főúri konföderációba lépett be, hol pedig a főpapokkal fogott össze. Arra is rávilágított Szabó Dezső, hogy a főrendek sem voltak egységesek, ellentét volt az egyházi- és világi arisztokrácia között, az udvari párt sem volt egyértelműen németbarát, és a főpapság sem riadt vissza attól, hogy adott esetben a köznemességgel szövetekezzen. A korábbi leegyszerűsített és a történeti valóság sokszínűségének meg nem felelő képet Szabó Dezső a forrásokra támaszkodva fölváltotta egy sokkal életszerűbb, és a történeti hűséghez közelebb álló ábrázolással, amely ugyan továbbra sem volt mentes a tévedésektől és hamis interpretációktól, de megingatta a korábban általánosan elfogadott képet, és további ösztönzést adott a kutatásoknak.

Megállapította, hogy 1518-ban a vajda útja elvált a köznemességtől: „Amint a vajda elhagyta a pártját és csatlakozott a főnemességhez, tábora is elvált tőle.”⁶ Ebből következik az 1518-as rákosi országgyűlés két nagy tanulsága: „Szapolyai nem elég erős pártja kézbentartására, a köznemesség viszont Szapolyai nélkül is hajlandó önálló politikai cselekvésre”.⁷ A szerző persze elítélte az erdélyi vajda ezen politikai lépését: „Okvetlenül helytelen volt, hogy a vezér elhagyta pártját, és a főnemességhez csatlakozott, ...a köznemesség körében nagyot csökkent Szapolyai tekintélye.”⁸ A gyorsan változó politikai küzdelem belső frontvonalainak módosulására is rávilágított Szabó Dezső: „Az 1518-as bücsi dekrétum a köznemesség uralmát készítette elő, de a főnemesség kisajátította ezt Szapolyai támogatásával.... A köznemesség előtt csak egy út állt nyitva: eredménytelenné

⁴ SZABÓ DEZSŐ: A magyar országgyűlések története II. Lajos korában. Bp. 1909.

⁵ Uo. 1.

⁶ Uo. 19.

⁷ Uo. 20.

⁸ Uo. 24.

kellett tennie az arisztokrácia uralmát.”⁹ Elftőlőleg szólt az oligarchiáról és a királyról, de nem kímélte a köznemesei politika irányváltozását sem: „1522-ben kitűnt, hogy a főrendek egy részének kormánya, az oligarchia uralma éppoly kevésse tudta megszabadítani az országot a bajoktól a király távollétében, mint amikor jelen volt....A köznemesség maga támadta meg a maga alkotta végzéseket, amelyek talán alkalmasak lettek volna a haza megmentésére.”¹⁰ A főrendek között is voltak érdekellentétek, amelyek politikai szakadást eredményeztek, de „1524-ben Báthori nádorságba való visszahelyezésével helyreállt a főrendek egysége.”¹¹ A főpapság és a főnemesség egymással gyakran ellentétbe kerülő politizálására utal az a tény, hogy „1525-ben a papság a rákosi dietán szolidáris a főnemességgel, a hatvani országgyűlés előtt pedig a papság szövetezik a köznemességgel.”¹² A korábbi időszak történéseinek felfogásával összhangban Szabó Dezső sem volt képes elvetni a középkori törvények és jogi viszonyok oly módon történő értelmezését, mintha azok a modern alkotmányosság keretei között megalkotott törvények lennének. Erről tanúskodik az alábbi idézet: „1517 második felében az ország rettenetesen érezte azt a csapást, hogy a törvények érvényessége megszakadt.”¹³ A rendi fejlődés előrehaladott voltának felismerése értékes vonása Szabó Dezső munkájának: „II. Lajos első éveiben már oly sok ügyet tartottak csak az országgyűlésen elintézhetőnek, hogy évente két diétát tartottak, még akkor is, ha az veszedelmesnek ígérkezett.”¹⁴

Szabó Dezső művét minden fogyatékosága ellenére előrelépésként kell értékelnünk a Jagelló-kori rendi küzdelmek kutatásában. Megítélésünk szerint a szerző fő érdeme az, hogy a korábbi statikusnak mondható képletet a Jagelló-kori pártküzdelmekről sikerült élettellel megtöltenie, differenciálnia, ha nem is mindig megcáfolhatatlanul, másrészt elsőként használt fel kiadatlan levéltári forrásokat.

A dolgozatot a kortárs Szekfű Gyula éles bírálatban részesítette,¹⁵ amelyet röviden szükségesnek tartunk ismertetni, mivel éppen a bírálat szempontjai azok, amelyek jelzik: a régi eszközrendszerrel történő kutatás helyett milyen irányú útkeresést tartott fontosnak a fiatal Szekfű Gyula. Így fogalmaz: „Az országgyűlésre vonatkozó adatokat egymás mellé állítja, s hiába várunk tőle feleletet oly kérdésekre, melyek országgyűlések történésténél alapvető fontosságúak. Kik vezették az országgyűlési tárgyalásokat, hol készültek a királyi propositiók, hogyan voltak az egyes néposztályok, mint rendek képviselve, hogyan és minő alapon sűrűsödtek össze a pártok, ilyen és hasonló kérdésekre várnánk az országgyűlések történéstétől a feleletet. Hallunk ugyan Sz. munkájában pártokról, köznemességről, főnemességről, megtudjuk, hogy a «köznemesség igen ügyesen kiszjátította

⁹ Uo. 55.

¹⁰ Uo. 59.

¹¹ Uo. 71.

¹² Uo. 95.

¹³ Uo. 16.

¹⁴ Uo. 11.

¹⁵ SZEKFŰ GYULA ismertetése SZABÓ DEZSŐ: A magyar országgyűlések történéstete II. Lajos korában című könyvéről. In: Századok 1911. 448—451.

magának Lajos programját», máskor, hogy a főnemesség «sajátította ki» a köznemesség programját, mindezen ítéleteknél olyan fogalmakat használ a szerző, melyeket nem akar, de nem is tud megértetni velünk. Ennek okát pedig csak abban láthatjuk, hogy tanulmányai körét túlságosan szűkre szabta. A XIX. század országgyűléseinek történetét meg lehetne írni olyan kütfőkől, melyek csakis az országgyűlés lefolyásával foglalkoznak (bár az események mélyére itt se igen lehetne látni, szélesebb alapvetés nélkül), mivel a parlamentarismus korában az országgyűlés állandó intézmény és szabályozott önálló életet él. A középkorban, s a Jagellók korában, a megalakulni kezdődő rendiség idején ellenben az országgyűlés csak színtér, ahol a régóta meglévő, vagy újonnan fellépő erőknek mérkőzése nyer látható alakot. A társadalmi osztályok, meglévő intézmények, kormányzási és közigazgatási szervek ismerete nélkül az országgyűlések története élettelen adattár lehet csak. A nagybirtok állapota, szervezete, a kismemesség helyzete 1514 után, az erdélyi rendek képvisellete az országgyűléseken Szapolyai vajdasága alatt, Szapolyai és Werbőczy személyes viszonya, mindezek és hasonlók ismerete nélkül a diétákban csak látványosságokat láthatunk. Mikor a vajda egyszer 2000 emberrel ment Buda alá, vagy amikor a diéta tanácskozása szabadságát megóvandó, csak 200 lovaszt küld maga előtt oda: ilyen viszonyok között arról beszélni, hogy egyik párt a másiknak programját kisajátítja, legalább is anachronismus. A szerzőtől követett, a meglévő kevés tény előadására szorító módszer megakadályozza azt, hogy mélyebbre lásson, ...»¹⁶ Szekfű a mű értékesebb részének a függelékét tartotta, amelyben néhány igen értékes névtelen jelentés található, illetve a törvényszövegek között variánsai hasznos előmunkálatként szolgálhatnak egy későbbi tudományos színvonalú kiadáshoz.

A szokásosnál jóval hosszabb idézet közlését azért tartottuk lényegesnek, mert pontosan felsorolja a korábbi Jagelló-kori országgyűlésekkel foglalkozó szakirodalom hiányosságait, és kijelöli azokat a kérdésköröket, amelyekre a későbbiekben választ kell adnia a kutatásnak a Jagelló-kori rendiség jobb megismerése érdekében.

Szabó Dezső a bírálatra adott válaszában¹⁷ számos kritikai megjegyzésre válaszolt, felsorolta művének azon elemeit, amelyek a korábbi szakirodalomhoz képest újdonságnak számítottak, de Szekfű azon, történetiszemléletre és előadásmódra vonatkozó megjegyzéseire, melyeket fentebb idéztünk, nem tudott válaszolni. Tegyük hozzá: Szekfű olyan összefüggések megvilágítását kérte számon Szabó Dezsőn, amelyekre előmunkálatok híján nem lehetett képes. Szabó Dezső a 19. századi tudományosság eszközeivel, annak szemléletét lényegesen meg is újítva dolgozott, és bizonyos pontokon tagadhatatlan, hogy előre vitte a kutatást, de Szekfű modern 20. századi történetírást igénylő követelményeinek nem tudott megfelelni. Megítélésünk szerint a kutatás szempontjából a két szerző közötti pengéváltás igen hasznosnak bizonyult, mert a Jagelló-kori országgyűlésekkel utóbb foglalkozó kutatók számára iránymutatóak voltak Szekfű Gyula kritikai megjegyzései.

¹⁶ Uo. 450—451.

¹⁷ SZABÓ DEZSŐ: Válasz Szekfű Gyulának „A magyar országgyűlések története II. Lajos korában” c. könyvről szóló bírálatára. In: Századok 1911. 553—555.

Szekfű az általa megfogalmazott kérdések egy részére is választ keresett 1912-ben napvilágot látott művében.¹⁸ A dolgozat nem kizárólag Jagelló-kori fejleményekkel foglalkozik, hanem egy fejlődési folyamatot követ végig, amelynek során kialakult a hűbériség sajátos magyarországi változata, a familiaritás. A mű nagy jelentőségű a Jagelló-kori rendi viszonyok megértése szempontjából, mivel hosszú történeti folyamatot vizsgál. A folyamat 1490–1526 közé eső része nem ábrázolható hitelesen az előzmények ismerete nélkül. Szekfű tanulmánya nem vethető össze a korábbi történetírással Jagelló-korról szóló alkotásaival. Teljesen mentes a moralizáló nézőponttól, illetve az azzal szükségszerűen együttjáró naív, felszínen mozgó magyarázatoktól, következtetésektől. Szekfű szigorúan csak a forrásokra hagyatkozott. Kitűnő lényeglátó képességével rámutatott a folyamatok, összefüggések jelentőségére. Nem fedezhető fel művében preconcepció, nem mondanivalójának függvényében döntötte le, hogy mely források a fontosak, és melyek a kevésbé fontosak, vagy mellőzhetőek, hanem a források beszélnek megvilágítva az általuk megőrzött történeti valóságot. Szekfű kutatásai a familiáris rendszer Jagelló-kori sajátosságainak korábban ismeretlen részleteit tárták fel. Okleveles anyag segítségével bizonyította, hogy nemesember ítélkezhetett nemesember felett, éppen akkor, amikor Werbőczy a nemesi egyenlőséget kodifikálta a Hármaskönyvben.¹⁹ Rámutatott arra, hogy a familiáris rendszer felemelkedési lehetőséget jelentett a nem nemesek számára is. „A földesúr udvarába berendelt jobbágyok familiárisi rangra emelkedhettek, ezért tiltja az 1514. évi törvény, hogy a bűnösök leszármazottai a földesúri udvartartásokban szolgálhassanak.”²⁰ A Jagelló-kori hatalmi viszonyok megértéséhez alapvető fontosságú következtetést fogalmazott meg az alábbiakban: „A familiáris viszony alapján álló nagybirtokos osztály patrimonális hatalmának a politikai élet lefolyására is nagy hatása volt, különösen, ha a közjogi hatalom nem érvényesült eléggé, mint pl. Zsigmond, V. László, vagy a Jagellók alatt.”²¹ A nagybirtokosok familiárisaikon keresztül befolyásolni tudták a megyékben folyó politikát is: „Noha az 1486-os törvény kimondja, hogy alispánt a megyéből való tekintélyes emberek közül kell kinevezni, azonban a XVI. század közepéig a főispánok familiárisaikat nevezik ki alispánná.”²² Hasonló a helyzet a közjogi méltóságok esetében, a különböző hivatalok élére kinevezett személyek familiárisaikat alkalmazták az alsóbb hivatali tisztségek betöltésére: „Szapolyai Erdélyben ugyanolyan területiális hatalommal rendelkezett, mint Kán László, Hunyadi és Újlaki. A familiárisokon alapuló közigazgatási szervezet patrimonális jellegű volt.”²³ A király és a területi hatalmat gyakorló méltóságok betöltői közötti viszonyt is patrimonális jellegűnek tartotta: „A király és az erdélyi vajda közötti tisztán patrimonális jellegű viszonyt csak a Jagellók korabeli törvényhozás próbálja megkérdőjelezni, mikor bizonyos dolgokat kérni merészelnek a királytól a vajdaság

¹⁸ SZEKFŰ GYULA: Szerviensek és familiárisok. Bp. 1912.

¹⁹ Uo. 71. oldal 1. jegyzet

²⁰ Uo. 74.

²¹ Uo. 78.

²² Uo. 108.

²³ Uo. 96–97.

betöltését illetőleg.²⁴ Ez a viszony oly erős volt, hogy ezt még a legnagyobb főurak sem merték semmibe venni: „Az erdélyi vajda kinevezése királyi felségjog, amelyet még a hatalom nélküli II. Ulászló is gyakorolt.”²⁵ A közemesség Jagelló-kori politikai törekvéseit vizsgálva megállapította: „A Szapolyai párt ereje a köznemesség politikailag iskolázatlan, könnyen vezethető tömegén nyugodott, és nekik állt érdekükben, hogy a Hármaskönyv ne ismerje el a főurak külön rendjét, közjogilag csak annyit érjenek, mint a legszegényebb nemes.”²⁶ Szekfű bírálta azt a jogtörténeti iskolát, amely Werbőcziről dicshimnuszokat zengett. A Hármaskönyv ugyanis a főurak és a nemesség közötti különbség elmosására törekedett,²⁷ tehát nem a történeti valóságot tükrözte vissza.

Szekfű az akkori kutatásban már szinte közhellyé vált udvari párt — köznemesi párt képlet fölé emelkedett, nem állt egyik párt oldalára sem, így a történeti valóság hitelesebb feltárására, az igazi összefüggések korábbiaknál pontosabb megvilágítására nyújthatott példát, és ezzel, új fejezetet nyitott a magyar középkorkutatás történetében.

Szabó Dezső és Szekfű Gyula vitája hű tükörképe annak a változásnak, amely éppen ebben az időszakban megy végbe a magyar történetírásban. Az egyik oldalon található a 19. századi nemesi történet szemléletbeli hagyományokat továbbvivő, döntően politikátörténeti érdeklődésű történetírás, a másik oldalon kibontakozóban van egy, a történeti problémák iránt érzékenyebb, a társadalomtörténet és a kormányzattörténet jelentőségét felismerő irányzat, amelyet természetesen nem kizárólag Szekfű Gyula képvisel. Szabó Dezső az elsőként említett irányzat által összegyűjtött adatokat saját kutatási eredményeivel egészítette ki, és a korábbiakban elfogadott nézeteket sok ponton helyesbítette. Így módon elősegítette egy hitelesebb politikátörténeti kép megrajzolását a Jagelló-kor országgyűléseiről. Történet szemléletbeli megújulásra viszont nem volt képes.

Szekfű Gyula kritikai megjegyzései szerint Szabó Dezsőtől alapvetően eltérő történet szemlélet alapján állt. Komplex megközelítést tartott szükségesnek ahhoz, hogy a Jagelló-kori országgyűlésekről hiteles képet nyerhessen a kutató. A társadalomtörténeti, intézménytörténeti alapvetés nélkül megrajzolt politikátörténet, eseménytörténet számára semmitmondó, mert elmosódnak azok az óriási különbségek, amelyek a 19—20. századot a középkortól elválasztják. Szélesebb alapokon nyugvó történetírás igényét fogalmazta meg Szekfű, aki 1912-ben megjelent művével példát is adott arra, hogy milyen lehetőségek rejlenek egy új szempontú vizsgálódásban. A Jagelló-kor első látásra zavaros, áttekinthetetlen politikai küzdelmei a háttérben meghúzódó érdekviszonyok, függőségi viszonyok feltárásával értelmet nyernek. A kutatás szempontjából sajnálatosnak kell tekintenünk, hogy a későbbiekben Szekfű Gyula nem folytatta ilyen irányú vizsgálódásait.

²⁴ Uo. 88.

²⁵ Uo. 87.

²⁶ Uo. 120.

²⁷ Uo. 114. és Uo. I. jegyzet.

Ferenc Sebők

New Approaches in Research into Jagiello-era Estatism at the Beginning of the 20th Century.

A new phase began in the research into Jagiello-era estatism around the turn of the century. Differences between the old and the new approaches can best be illustrated by the debate between Dezső Szabó and Gyula Szekfű on the history of the Jagiello-era diets. Dezső Szabó preserved the 19th century Romantic idea of history based on ancient traditions and described the Jagiello-diets against a background of political history. According to Gyula Szekfű the history of these diets cannot be presented without a background of social and administrative history. Szekfű provided an example of his idea of modern historiography in his work „Szerviensek és familiárisok” (Servientes et Familiares).

HAJNÓCZI GÁBOR

CENTRUM ÉS PERIFÉRIA

(Társadalomkép és városlaprajz a XV—XVI. századi itáliai építészetelméletben)

A reneszánsz városépítészet története Pienzától Palmanováig számos olyan emléket hagyott maga után Itáliában, amely rávilágít arra, miben álltak az urbanisztikai újítások a középkori városépítészethez viszonyítva. Központi fekvésű főtér, egyenes utcarendszer, szabályos városlaprajz és hasonlóak jellemzik ezt a városépítészetet, a szóban forgó emlékek azonban nem tükrözik vissza a maga gazdagságában azt a teóriát, amely ennek a gyakorlatnak elméleti alapját alkotta. A jelenség egyik oka, hogy kevés „új város” épült meg, mivel a fejedelmeknek — akik számára az ideális város koncepciója megszületett — nem voltak meg az eszközeik a nagyszabású elképzelések kivitelezésére. Ami megvalósult, az is inkább egy városközpont létrehozása (Pienza, Ferrara, Sabbioneta), új utcák és terek nyitása a régi szövetben (Róma) vagy egy fellegvár megalkotása (Urbino). A másik ok a haditechnikában, mégpedig a várvívásban és a várvédelemben bekövetkezett döntő változás volt, ami erődvárosok építését tette szükségessé „civil” városok helyett. A XVI. század közepétől a hadmérnökök önállósulása figyelhető meg, és a reprezentációt a gyakorlatban átvette a katonai célszerűség.

A városépítési gyakorlat tehát csak részben jelenítette meg azokat az elveket, amelyek pedig a kor városról, sőt a társadalomról és a hatalomról alkotott felfogásának is fontos elemei voltak. A XV. és XVI. századi építészeti traktátusok alapján lehetőség nyílik annak rekonstruálására, milyen volt az ideális város képe, azaz milyen volt annak a városnak az alaprajza, utcarendszere, beosztása, amely az építészek elképzelte társadalmi rend építészeti megfelelője volt.

Alábbi rövid tanulmányunkban nem vállalkozhatunk ennek részletes bemutatására. A rendelkezésre álló terjedelem mindazonáltal lehetővé teszi az építészek által megfogalmazott városteóriák társadalmának vázlatos ismertetését, illetve ezzel a társadalommal összefüggő néhány probléma vizsgálatát. Tárgyalásunk során ennek megfelelően először azt kívánjuk vizsgálni, hogy mennyire hierarchikus felépítésű az építészetteoretikusok koncipiálta társadalom. A továbbiakban azt a kérdést kívánjuk tanulmányozni, hogy az ún. középpontos-sugaras városlaprajz mennyiben jelenti ennek a társadalomkoncepciónak grafikai kifejezését. Végül azt kutatjuk, vajon a formaalkotás a városteória esetében

milyen mértékig rendelődik alá racionális követelményeknek, és mennyiben megjelenítője ezen túlmenően szimbolikus jelentéseknek és esztétikai elveknek.¹

1. A társadalom kettéosztottsága. Centrum és periféria

Már a késő-középkorban megfigyelhető volt politikai megfontolások jelentkezése az eszményi kormányzás és államforma filozófiai jellegű koncepcióját aktualizáló allegorikus ábrázolásokon. Sienában például, Ambrogio Lorenzetti falképén a város úgy jelent meg, mint a különböző társadalmi rétegek életének és mesterségeik gyakorlásának szintere, és a kompozíció azt a politikai eszmét sugallja, hogy az egyéni érdeket alá kell rendelni a közjónak.² Jóllehet ez erősen morális jellegű üzenet, a képen szereplő egyértelmű utalások vitathatatlanul aktuális politikai jelentést hordoztak.

Nagyobb hangsúlyt kapott a politikai töltet a reneszánsz korában, és a középkorhoz képest a változás lényege éppen abban van, hogy a város többé már nem tisztán társadalmi politikai szervezet, hanem az egymással szembenálló csoportok konfliktusát megjelenítő rendszer.³ Az itáliai városállamokban a *comune*, vagyis az önkormányzat hatalmát az egyeduralom váltja fel, és a hatalmat egy család vagy egy *signore* gyakorolja. A városi társadalomban, ahol eddig legfeljebb a város és a vidék népessége között volt fölé- és alárendeltségi viszony, szakadás következik be, amennyiben a fejedelem körül létrejön a politikai elit, a másik póluson pedig a különféle munkákat végzők rétegei.

Ha eddig a városban a különböző mesterségeket gyakorlók homogén státusúaknak voltak tekinthetők amiatt, hogy tevékenységeik az *artes mechanicae* körébe tartoztak, most ez is megváltozott. Körükből például az építész kiemelkedett, mivel el tudta fogadtatni, hogy mestersége a szabad művészetek közé kerüljön. Rövid egy-két generáció alatt az építész értelmiségivé vált.

Mint az alábbiakban látni fogjuk, ez az építész-teoretikus teremti meg az ideális város koncepcióját, és pedig nem a fejedelem ellenében, hanem éppenséggel a fejedelem számára. Az ideális város egyszerre építészeti és politikai találmány, amely a rációt és az invenციót a fejedelem szolgálatába állítja. Ebből adódóan hiába keresünk társadalmi igazságtalanságokat bíráló passzusokat az építészeti traktátusokban, ellenkezőleg, a szerzők

¹ A dolgozat szűkre szabott keretei között lehetetlen a teljes XV. és XVI. századi traktátus-irodalmat végigkövetni. Az idézett szerzőket valamely megállapítás igazolására szerepeltetjük, mégpedig úgy, hogy közvetve egy bizonyos evolúció is érzékelhető legyen, amely a XV. század közepe és a XVI. század vége között vitathatatlanul megvolt. Ezzel kapcsolatban meg kell állapítsuk, hogy az Alberti-től Scamozzi-ig ívelő traktátus-irodalom nem tekinthető homogén valaminek, hanem olyan folyamatnak, amelyben az adott társadalmi és politikai feltételek (pápai vagy milánói fejedelmi udvar, velencei köztársaság), eszmeáramlatok (humanizmus, neoplatonizmus, ellenreformáció), végül a szerzők egyéni adottságai (műveltség, szakmai hovatartozás, praxis) különböző tendenciákat jelöltek ki. Ld. ismertetésünket RUDOLF WITTKOWER, A humanizmus korának építészeti elvei című könyvéről, „Magyar Építőművészet”, LXXVIII (1987), 4–5. sz. 100. o. és alább.

² Vö. FELDGES-HENNING, U., The Pictorial Programme of the Sala della Pace: A New Interpretation, „Journal of the Warburg and Courtauld Institutes”, XXXV (1972), 145. o. és alább.

³ ARGAN, G.C. The Renaissance City, New York, Braziller, 1969, 13. o. és alább.

elfogadják a társadalom kettéosztottságát és az ellentmondásokat a tökéletes hatalmi rendszer ideájában igyekeznek feloldani.⁴

Az újítipusú város eszméjét először megfogalmazó Leon Battista Alberti a társadalmat kiválóakra, hivatalnokokra és köznépre osztja, minden bizonnyal Platón *Állam*-ában található kategóriákat követve. Nála a különbséget még nem a vagyoni megoszlás, hanem a tehetség és a szabad művészetek ismerete eredményezi az egyes társadalmi rétegek között. Az mindenesetre tagadhatatlan, hogy a társadalomnak két pólusa van, az egyiket a kiválóak (*primates*), míg a másikat a köznép (*ignobiliores*) alkotja. A társadalmi hierarchia csúcán vagy a király vagy a zsarnok áll, előbbi palotája (*regiae domus*) a város központjában, utóbbié (*arx*) a városon kívül épül.⁵ Megfigyelhető a társadalmi rang szerinti beosztás szempontja a város egészének beosztásában, amennyiben a középületek — szenátus, *curia* és templom — a középpontba kerülnek, ellenben a mesteremberek házai a külső részekbe. Van hierarchia az egyes mesterségek között is; a bankárok és ékszerészek közelebb kerülnek a központhoz mint a szabók, a tímárok viszont a város szélén működhetnek.⁶

Vitathatatlanul monarchikus Alberti állama, de a politikai rendszer nem a fejedelmi hatalom eszköze. Ehhez képest a XV. század második felének teoretikusai félreérthetetlenül olyan városképet írnak le, amely a fejedelem uralma alatti tökéletes hatalmi és politikai rendszert tükrözi vissza. Filarete Sforzinda nevű ideális városa a fejedelemnek (*signore*) készített építészeti javaslat, és mint ilyen, szabályos geometrikus sémát teremt az ideálisra rajzolt társadalmi rend számára. Itt is három társadalmi réteg szerepel, nemesek (*gentili uomini* vagy *gentili*), köznép (*popolari* vagy *mezzani*) és kisemberek (*infimi* vagy *piccoli*),⁷ de a társadalom kettéosztottságát ezúttal is érezni a nemesek, illetve a köznép és a kisemberek között. Még nyilvánvalóbb ez a kettéosztás Leonardónál, aki már csak a nemeseket és a népet említi. A párizsi Institut de France gyűjteményében lévő Codex B két ábráján (16r és 36r) két szintre osztott városokat látunk. A felső szinten árkádos paloták vannak, és itt csak gyalogos forgalom zajlik: ez a nemes emberek (*gentili òmini*) szintje. Az alsó szint ellenben a kocsiké és az épületek alagsorával vagy földszintjével van

⁴ ARGAN, i. m. 14. o. — nézetünk szerint helyesen — hangsúlyozza a reneszánsz-beli ideális város alapvetően politikai jellegét. „The ideal city was, in fact, an artistic and political invention of its time, since it was founded on the principles that the perfect architectural and urban form of the city corresponded to the perfection of its political and social arrangements, conceived and carried out by the wisdom of the prince in the same way that the geometry of the plan and the beauty of the buildings were conceived and carried out by the skill of the architect.”

⁵ ALBERTI, L. B., *De re aedificatoria* — L'Architettura, testo latino e traduzione a cura di G. Orlandi. Introduzione e note di P. Portoghesi, Milánó, Ed. Il Polifilo, 1966. V. 3.

⁶ *De re aedificatoria*, VII. 1.

⁷ AVERLINO, A., azaz FILARETE, *Trattato di architettura*, testo a cura di A. M. Finoli e L. Grassi. Introduzione e note di L. Grassi, Milánó Polifilo, 1972. Filarete traktátusában két helyen tárgyalja a városi társadalom beosztását, a II. és a VIII. könyvben. Noha két féle terminológiát használ (ezért adtuk meg mi is duplán az eredeti elnevezéseket), a társadalmi rétegek azonosak a két leírásban.

egymagasságban. Ez a szint a „köznép használatára és kényelmére szolgál” („a l'uso e comodià del popolo”).⁸

A XVI. században az egyik uralkodó tendencia a fejedelmi hatalom által meghatározott városi struktúra továbbfejlődése volt. Sajátos jelenség a fellegrvár (*cittadella*) kialakulása, amely valósággal megkettőzi a várost. Bár Francesco di Giorgio-nál már szerepel a várossal összeépült erősség (*rocca*), tehát lényegében XV. századi találmány, mégis, mint fejedelmi védelmi létesítmény Cataneo teóriájában jelenik meg a maga kiteljesedett formájában.⁹ Építésznk hangsúlyozza, hogy csak olyan városban van szükség rá, ahol fejedelem (*Principe*) van hatalmon, köztársaságban felesleges. A sienai Cataneo ez utóbbinál bizonyára Velece példáját vette alapul.

A *cittadella* mindenben megismétli a várost, amennyiben van főtere, merőleges utcarendszere, csakhogy mindezt kisebb méretek között. „A fellegrvár nem más, mint egy kis város” — írja Cataneo.¹⁰ Ennek az erősségnek nem csak a külső támadás ellen való védelem a rendeltetése, hanem a városi nép lázongásainak leverése is. Cataneo — és ebben nincs egyedül kortársai között — helyesli a fellegrvárnak ez utóbbi funkcióját is. Meggyőződése, hogy a zavargásból csak baj származik, és a rend nem csupán a fejedelemnek, hanem a népnek is érdeke. Így végeredményben újabb polarizáció jött létre, mégpedig ezúttal nem társadalmi, hanem politikai jellegű. Ezt a szembenállást fejezi ki az a szabályos mértani séma, amely egy tíszögű városalaprajzot egybeszerkeszt egy ötszögű fellegrvár-alaprajzzal. Itt érkezünk el a társadalmi és politikai viszonyok grafikai megjelenítésének problémájához.

2. A centrális-radiális városalaprajz

A XV. századi építészetteoretikusok az ideálisnak tartott társadalmi struktúra számára kidolgozták az adekvát városalaprajzot, a centrális-radiális sémát. A szabályos sokszög sarkaira bástyák kerülnek, míg a bástyák közötti falszakaszon nyílnak a kapuk, amelyeken keresztül egyenes utak vezetnek — sugarasan — a város főtérére. Van a városközponttal koncentrikusan haladó, a sugárutakat metsző útrendszer is, amely a keresztezéseknél kisebb tereket alakít ki. A város központja a főtér, amely kezdetben — a középkori hagyománynak megfelelően — négyszög alakú, majd később felveszi az alaprajz sokszögformáját.

⁸ Vö. GARIN, E., *La città in Leonardo*, in „Lettura Vinciana”, XI., Firenze, Giunti Barbera, 1973, 13. o. és alább.

⁹ *I quattro primi libri di architettura di Pietro Cataneo Senese*, Venence, 1554, majd további négy könyvvel kibővíve: *L'architettura di Pietro Cataneo Senese*, Venence, 1567.

¹⁰ 1554-es kiadás, 10v. old.

Az alaprajzi séma Filarete traktátusában jelent meg először, és jóllehet számos fogyatékosága miatt nem lehet az elv legjobb megoldásának tekinteni, primátusa vitathatatlan.¹¹ Filarete először mond le múltból örökölt sémák adaptálásáról (Alberti például — Vitruvius és Platón nyomán — köralaprajzú sémát javasolt), és dolgoz ki az új követelményeknek megfelelő egyéni megoldást. Sémája, bármilyen gazdag szimbolikus jelentéstartalma van is, nem pusztán formai szempontból jelentős teljesítmény, hanem funkcionális szempontból is. Az építész Filarete arra törekedett, hogy ésszerűen rendezze el a kormányzás, a mesterségek és egyéb tevékenységek épületeit és tereit. Legfontosabb kormányzati épület a fejedelmi palota, amely a főtérre kerül, és vele szemben, a tér másik oldalán a főtemplom épülete áll. Ugyancsak a főtér közelében kapnak helyet a katonai parancsnok (*capitano*), a polgármester (*podestà*), továbbá a bíróság (*ragione del comune*) palotái. A sugárutak és az őket keresztező keskenyebb utak találkozásánál lévő kisebb tereken fa-, gabona- és borpiac létesül, továbbá mészárszékek és kézműves-műhelyek kapnak helyet.

A centrális-radiális sémában rejlő tervezési lehetőségeket Francesco di Giorgio aknázza ki, aki számtalan változatot dolgozott ki a témára. Megoldotta azokat a nehézségeket, amelyek a városi forma és a főtér, valamint a főtér és a betorkolló utcák összeegyeztetéséből származnak. Sémáin nem csak sugaras, hanem merőleges utcarendszerrel is kísérletezett,¹² és ezzel, úgy tűnik, kettős hagyományt teremtett.

Hogy a centrális-radiális séma mekkora jelentőségre tett szert a XVI. században, jól mutatja, hogy Vitruvius városát is ennek felhasználásával illusztrálták,¹³ jóllehet az antik szövegben más leírás található.

A XVI. századi építészetteoretikusok körében is népszerű volt, elegendő az ifjabb Antonio da Sangallo és Peruzzi rajzaira hivatkozni. A század közepétől azonban megfigyelhető a merőleges utcarendszer preferálása a sugarassal szemben. Cataneo alaprajzain csakúgy a merőleges szisztéma látható, mint Scamozzi sémáján, valamint a Daniele Barbaro-féle Vitruvius-kiadás illusztrációján. Ennek a váltásnak valószínűleg esztétikai és gyakorlati okai egyaránt voltak. Tudjuk, hogy az építészek kedvelték a terek négyyszögletes, teremszerű, egyöntetű oszlopsorral keretezett kiképzését, amiről például Palladio is

¹¹ DE LA CROIX, H., *Military Architecture and the Radial City Plan in Sixteenth Century Italy*, „Art Bulletin”, XLII (1960), 263. o. és alább, hangsúlyozva azokat a hibákat, amelyek Filarete rajzán találhatók (a főtérbe torkolló utcák és a tér alakjának megoldatlan problémája, stb.), úgy tartja, hogy Francesco di Giorgio a sugaras városalaprajz igazi megalkotója. Nem minden művészettörténész ért egyet ezzel az állásponttal (ld. SUSAN LANG és HORST DE LA CROIX vitáját, in „Art Bulletin”, XLIII (1961), 359–361. o.).

De La Croix érvei alapvetően az építészeti használhatóság problémáját érintik, és minthogy szerinte Filarete rajza gyakorlati szempontból „használatlan” („It contains elements which are mutually exclusive and which, for all practical purposes, render it useless”), nem lehet ő az igazi inventor. A magunk részéről vitathatatlannak tekintjük Filarete eredeti invencióját, és éppen a rajz sajátos jellegében látjuk fontos történelmi jelentőségét, ugyanis világosan megmutatja, miként érvényesültek egyszerre „mágikus” és racionális elvek az építészeti formaalkotásban.

¹² Cod. Magliabechiano II. I. 141, fol. 29r és 29v.

¹³ Cesare Cesariano Vitruvius-kiadásában (Como, 1521), majd az ő nyomán Giovanni Battista Caporali verziójában is (Perugia, 1536) a centrális-radiális városi séma szerepel a vitruviusi város illusztrációjaként.

beszél. Építészeti oka a napi tervezési és kivitelezési gyakorlatból származhatott, amit megerősíthetett a Vitruviusnál szereplő leírás az egymásra merőleges városi utcák rendszeréről.

Egyértelműbb sikere volt a Francesco di Giorgio által kidolgozott centrális-radiális sémának a katonai építészek körében. Nem kétséges, hogy a XVI. századi hadmérnöki traktátusokban megjelent új típusú erőd alaprajzi elrendezését Francesco di Giorgio rajzai alapján dolgozták ki. A sokszögű alaprajz sarkaira elhelyezett bástyák közötti összeköttetést a középponton áthaladó utak kiválóan biztosították, ennél fogva kézenfekvő volt a séma felhasználása. A katonai építészek — Belucci, Lupicini, Lorini, De Marchi — szinte kizárólag radiális útrendszerű alaprajzot említenek, ami szemükben az ideális megoldást jelentette. Éppen ez lett a megkülönböztető jellegzetesség a „civil” és a katonai építészeteoretikusok között, hiszen a hadmérnökök nem ismertek semmiféle esztétikai vagy építészeti szempontot, csakis a katonai célszerűséget. Amikor szembetalálkoztak a városi lakosság „civil” érdekeivel, azokat alárendelték a katonai megfontolásoknak. De Marchi pl. sok tekintetben követi az építészeti traktátusokban szereplő elrendezést, kijelöli a középpontban a *Signoria* palotáját, valamint a város főtemplomát (*Chiesa Cathedrale*), viszont a városközpontba helyezi a kaszárnyákat, ahol a katonai őrség és a legénység (*Servitori e Guardie de'Soldati*) kap helyet. Ide kerül a fegyvertár, a tüzérség és a lőpor-tár is.¹⁴

Nem lenne teljes az ideális város koncepciójáról szóló leírás, ha csak az ésszerűséget és a gyakorlati megfontolásokat említenénk mint alakító tényezőket. Vannak olyan elvek, amelyek az egész XV. és XVI. századi városelméletet jellemzik, és ezeket általános alapelveknek tekinthetjük. Talán a legfontosabb ezek között a szabályosság (geometrizmus), a középpontosság, és végül az antropomorfizmuson alapuló arányosság.

3. Formai alapelvek: szabályosság, középpontosság, arányosság

A reneszánsz korában az építészek a város formájában is a tökéletesség elérésének eszközt látták. Ez magyarázza a szabályos alaprajzi sémák kedvelését. A szabad formalkotásnak, amely elsősorban az alaprajzra vonatkozott, két előfeltétele volt.

Mindenekelőtt meg kellett szabadulni a domborzati viszonyok középkorban érvényes meghatározó szerepétől, és ki kellett mondani a síkvidékre települő város előnyeit. Filarete már nem hegyre, hanem egy folyó völgyébe, sík terepre helyezi a Sforzindá-t, amelynek ennél fogva szabályos csillagformájú alaprajzot alakíthat ki.

A szabályosság másik előfeltétele a város egészére irányuló tervezői szándék volt. Már Alberti totalitásként fogta fel a várost, amelynek kialakítása egyesíti az építészet minden részproblémáját. Noha a konkrét tervezői gyakorlat egyes városrészek rendezésével vagy

¹⁴ Della architettura militare del Capitano Francesco de'Marchi Bolognese, Gentil'Homme Romano; Libri tre, Brescia, 1599, II. 4.

átépítésével foglalkozott, a teória a város egészének újraalkotását tűzte ki célul. Ebből a szempontból nem volt különbség az építészek és a hadmérnökök között, mivel ez utóbbiak szintén teljes egészben, az erőd-városban gondolkodtak. A szabályos sokszög alakú falgyűrű továbbá mind a két felfogás esetében nem csupán a város belső beosztásának rendjét feltételezte, hanem a társadalmi rend ilyen vagy olyan módon történő, de szabályos elrendezését is.

Külön jelenség a város központjának kiemelt fontossága, mind a várostervező építészek, mind az erődtervező hadmérnökök szempontjából. Itt egyszerre vannak jelen esztétikai, politikai és gyakorlati szempontok. Az építészek számára a középpontos alaprajzi formák, közöttük is a kör — középpontjával és kerületével — a kozmosz (és isten) tökéletességét jelentette meg, amiből következett például a centrális alaprajzú templom iránti vonzalom végig a reneszánsz korában.¹⁵ Az egység és a végtelenség szimbólumaként tekintett körnek ezt a népszerűségét ismerve törvényszerűnek vehetjük, hogy a város középpontos és szférikus alaprajzának ugyancsak megvolt ez — az alapvetően neoplatonikus eredetű — szimbolikus jelentése.¹⁶

A főtér egyszerre társadalmi és politikai központként jelenik meg az építészeti traktátusokban. Nem lehet azonban egyértelműen szekularizált központnak tekinteni, mivel a teoretikusok a város főtemplomát is a főtér egyik oldalára teszik. Azzal, hogy a katedrális nincs a város közepén, egyértelmű a középkori hagyománnyal való szakítás, a vallás és képviselői mindemellett jelen vannak a társadalomban, épületeik pedig a városszövetben. Nincs semmilyen torony vagy egyéb épület a főtér közepén: négyszögletes (majd a későbbiekben sokszög alakú), körben árkádos kiképzésével egyszerre jeleníti meg a hatalom támasztotta igényeket, illetve az építészet racionális és esztétikai elveit.

Nem üres a főtér ezzel szemben az erődtervezők elképzelései szerint. Itt, ahonnan minden bástya és falszakasz áttekinthető, magas torony emelkedik az őrszemek és megfigyelők számára. Ezzel az építészek árkádos tere ugyan nem veszíti el aktualitását, csak kiegészül olyan elemmel (és további másokkal), ami a városközpontnak a tisztán védelmi, azaz gyakorlati követelményeknek való alárendelését jelenti.

Végül az antropomorfizmuson alapuló arányosság egészíti ki a szabályosság és középpontosság elveit. Ennek lényege az a meggyőződés, hogy (miként a harmónikus épület), a jól megépített város is az emberi test arányai szerint kell hogy felépüljön. A Francesco di Giorgio által megfogalmazott tétel, amely szerint a város egyes részei úgy aránylanak az egészhez, mint ahogy egy tag az emberi test egészéhez,¹⁷ Vitruviustól származó elven alapul, és általánossá vált az egész reneszánsz esztétikai szemléletére. Érdekes megfigyelni, hogy jóllehet merőben esztétikai jellegű követelmény, a hadmérnökök is magukévá tették, ennél fogva egyöntetűen érvényes a városnak mint műalkotásnak a tétélezése.

¹⁵ Ld. WITTKOWER, R., *Architectural Principles in the Age of Humanism*, London, 1952, magyar kiadása, Bp., 1986, alapvető megállapításait a koralaprajzú templom szimbolikájáról.

¹⁶ Ld. részletesen MARCONI, F., *Il problema della forma della città nei teorici di architettura del Rinascimento*, in „Palladio”, N.S. 22, 1972, 1-4, 49. o. és alább.

¹⁷ FRANCESCO DI GIORGIO MARTINI, *Trattati di architettura ingegneria e arte militare*, a cura di C. Maltese, trascrizione di L. Maltese Degrassi, Milánó, 1967, 365. o. „La ultima, che tutte le dette parti sieno corrispondenti a proporzionate alla città tutta, come el membro a tutto el corpo umano.”

Gábor Hajnóczy

Centre and Periphery

(Social image and city layout in 15th—16th century architectural theory in Italy)

The study is based on the preliminary assumption that 15th—16th century principles of city architecture in Italy are not reflected in the urbanistic developments achieved, but rather in the so-called „ideal city” concepts. Theories of Alberti, Filarete, then those of Cataneo and Scamozzi, were devised to supply an architectural solution for an ideal society which is without conflicts but has a hierarchical structure and is subject to a principal power. Since the architectural theoreticians are not striving for social reform, their proposals to the questions under debate are not ideological but rational in character. City layout and society correspond to each other: in the geometrically symmetrical layouts the centre is the symbol of power, wealth and privilege, while the concentrically more outlying parts and peripheries symbolize the less well-to-do in social category. The central graphic pattern reflects rational principles as well as complying with aesthetic requirements, because — in accordance with the contemporary world picture — it symbolically expresses cosmic perfection.

PIHURIK JUDIT

POLITIKAI TANULMÁNY VAGY VÁDIRAT?

Néhány gondolat Bethlen István 1944-es Emlékiratáról

Bethlen István 1944. március 19. után illegálitásban kényszerült. A jövőt egyre kilátástalanabbnak tartotta, a normandiai partaszállítás után azonban újra hinni kezdett abban, hogy Magyarország helyzete nem reménytelen. Ezért júniusban memorandumban fordult Horthyhoz, megfogalmazva, hogy szerinte milyen lépéseket kell tenni a németektől való elszakadás érdekében, júliusban és augusztusban pedig elkészítette emlékiratát „A magyar politika a második világháborúban. Politikai tanulmány vagy vádirat” címmel (a továbbiakban: Emlékirat). Ez először Münchenben jelent meg 1985-ben angolul, majd eredeti magyar nyelven 1988-ban Budapesten.¹

Az ötven oldalas Emlékirat két részből áll. Az elsőben Bethlen a német vereség egyértelmű voltát bizonyítja, ennek okait elemzi, áttekintve a két világháború közti külpolitikai helyzetet. A második részben — a drámai „Hogyan sülyedhettünk idáig?” kérdés után — a magyar kormányok működését vizsgálja az 1931 és 1944 közti időszakban. Azt boncolgatja, hogy az ő miniszterelnöksége idején fokozatosan konszolidálódó ország később hogyan haladt a tervezett békés revíziótól a háborúba való belépésig és a német megszállásig, milyen belpolitikai változások előzték meg ezt a tragédiát.

Emlékiratában Bethlen újrafogalmazza az öt évtizedek óta foglalkoztató gondolatokat. Ezek közül a legfontosabb: hogyan nyerhette volna vissza Magyarország a súlyát és tekintélyét a Kárpát-medencében. E cél elérésének alapvető feltételeként a Trianon utáni korszak politikai gondolkodásában — s így Bethlennél is — a teljes, de legalább részlegesen területi revízió jelenik meg. A korszakra vonatkozó memoárirodalomból az tűnik ki, hogy ezt békés eszközökkel kívánták megvalósítani.²

1944-ben Bethlen is azt tartja legfontosabbnak, hogy a területvisszacsatolások „nem kifogásolható” módon mentek végbe. A háborút megelőző időszak történései azt bizonyították számára, hogy csak a nagyhatalmak által jóváhagyott, diplomáciai szempontból elfogadható lépések jelenthetnek reményt arra, hogy a visszaszerzett területek megtarthatók lesznek.

¹ Bethlen István emlékirata 1944. Szerk. ROMSICS IGNÁC. Bp., 1988.

² Ld. HORTHY MIKLÓS Emlékirataim. Bp. 1990. 207. és NÁRAY ANTAL visszaemlékezése. Szerk. SZAKÁLY SÁNDOR. Bp., 1988. 26.

Bethlen az 1938 és 1941 között végbemenő revíziós lépéseket kifogástalannak tartja, szerinte az első elhibázott döntés a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás volt. Állítása szerint ez nem járhatott semmilyen előnnyel, mert „Olyan kis állam, mint Magyarország lehetőleg soha ne kössön nagyhatalmakkal olyan szövetséget, amelyből ismeretlen terjedelmű konfliktusok, előre nem látható és illimitált obligók származhatnak reá nézve, amelyekbe a legmesszebbmenő kötelezettségek magyarázhatók belé a terhére és amely szembeállítja teljesen feleslegesen más nagyhatalmakkal, amelyekkel a jóviszonyt fenntartania a legnagyobb érdeke.”³ E kérdésben már 1940-ben is hasonlóan érvelt a Külügyminisztérium számára elkészített memorandumában.⁴ Kevés politikus látta meg ekkor az egyezményhez való csatlakozás veszélyeit, és még kevesebb tanácsolta volna a szomszédos országokkal — elsősorban Romániával — való tárgyalást a vitás kérdések megoldására.

Külföldi útjai során Bethlen már korábban meggyőződhetett arról, hogy a magyar revíziós törekvéseknek — különösen ha az ezeréves határokra hivatkoznak — egyre kevesebb támogatója akad.⁵ Németország megerősödése, Olaszország befolyásának csökkenése a harmincas évek második felében új helyzetet teremtett. Horthy is megjegyzi emlékiratában, hogy már nem lehetett a német és az olasz kívánságok elől a másokra hivatkozva kitérni.⁶ Kállay Miklós pedig így jellemzi az ország helyzetét: „Magyarország, akaratán kívül és egyre nagyobb mértékben két hatalmas áramlat örvényébe került: a nyugati nemzetek eltaszították maguktól, a német érdekszféra viszont magához vonzotta.”⁷

A kapcsolatok szorosabbra válása Magyarországnak is érdekében állt, hiszen Németországtól várhatta a revíziós célok támogatását. Nem várhatta viszont azt, hogy a fokozatosan „adagolt” területgyarapítás mellett külpolitikai tényeresét is támogatni fogja.⁸

Bethlen, aki már jóval korábban tisztában volt a magyar revízióval kapcsolatos német véleménnyel,⁹ gyilkos iróniával ábrázolja a két ország viszonyát: „...Hitler politikája a Duna-medencében soha nem irányult arra, hogy Szent István birodalmát, amelyben a magyar faj a vezető tényező, újból felépítse és e révén domináló tényezővé tegye a Duna-völgyében, hanem arra, hogy ezen a területen élő népfajok kölcsönös erőviszonyai egyiknek se billenjenek a javára, kölcsönös rivalitásuk fennmaradjon és e révén Németország domináló szerepe az összes fölött állandósítsassék... Az a gondolat, hogy a mai

³ BETHLEN i. m. 101.

⁴ Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936—1945. IV. Köt. Szerk. JUHÁSZ GYULA. Bp. 1962. 743—761.

⁵ ROMSICS IGNÁC: Bethlen István Politikai életrajz. Bp., 1991. 246—250.

⁶ HORTHY i. m. 177-178.

⁷ KÁLLAY MIKLÓS: Magyarország miniszterelnöke voltam 1942—1944. I—II. Szerk. ANTAL LÁSZLÓ. Bp. 1991. I. köt. 73.

⁸ A Wilhelmstrasse és Magyarország. Szerk. RÁNKI GYÖRGY, PAMLÉNYI ERVIN, TILKOVSKY LÓRÁNT, JUHÁSZ GYULA. Bp., 1968. 164—165., 198—200.

⁹ ROMSICS: i. m. 270—271.

Németország ég a vágytól, hogy Magyarország újra egy 21 milliós, erős államot alkosson, amely mint hű csatlósa helyette majd rendben tartja a Duna-medencét, azokhoz az egy-egy politikai illúziókhöz tartozik, amelyekkel kávéházi politikusaink vagy a náluk még naívabb nyilasaink szeretik áztatni a jóhiszemű magyarokat...¹⁰ Pedig ez az újra és újra megerősödő hit volt az egyik oka annak, hogy a kezdeti szilárd elhatározás egyre gyöngült, és 1941-ben a kassai bombázás után — meg sem kísérelve a helyzet diplomáciai tisztázását — a miniszterelnök bejelentette a parlamentben a hadiállapot beálltát.

Az emlékirat alaphangját megadó első két mondat súlyos állítást tartalmaz: „A második világháború sorsa az első naptól kezdve eldőltnek volt tekinthető. Németország ezt a háborút sehogy sem nyerhette meg.”¹¹ Álláspontjának alátámasztására Bethlen részletesen elemzi és összehasonlítja a szembenálló felek gazdasági erőforrásait és hadipotenciálját. Hangsúlyozza, hogy részéről ez nem utólagos bölcsesség, hiszen már kezdettől a német vereséggel számolt. E kijelentését bizonyítja 1940-es, már említett memoranduma is.

1944-re igazolódtak Bethlen félelmei: nem sikerült megőrizni a semlegességet, Magyarország hadban állt a nagyhatalmakkal. Így foglalta össze a német megszállásig vezető utat: „Lassanként észrevétlenül és egyenként tördelte ki a magyar kormányférfiak gyengülő ellenállása mellett a náci erőszak Szent István koronájából a szuverén drágaköveket... Így sodródtunk bele apránként a második világháborúba, jórészt az ország tudtán és akaratán kívül.”¹² Felidézi sikertelen próbálkozásait, amikor „...óva intette, sajnos eredménytelenül, Magyarország egymás után váltakozó miniszterelnökeit attól, hogy Magyarországot Németország oldalán a háborúba belekeverjék.”¹³ Az ő figyelmeztetései is hiábavalók voltak, pedig a kételyeknek hangot adók között neki volt a legnagyobb tekintélye.

Bethlen céltalannak és elhibázottnak tartja a Szovjetunió elleni hadbalépést, jövátéhetetlennek a hadiállapot beálltát a szövetségesekkel. Megcáfolja azokat az érveket, amelyek látszólag a háború mellett szólnak: nincs remény újabb területek megszerzésére, mert még ha győzne is Németország (amiben ő nem hisz), nem fogja Magyarország igényeit szövetségesei rovására kielégíteni. Tagadja azt is, hogy a háborúból való kimaradással kockára tennék az addig — szerinte jogszerűen — visszaszerzett területeket. Sőt azt állítja, hogy azok megtartása a nagyhatalmak harcába való fegyveres beavatkozással került veszélybe. Végül pedig azzal a véleménnyel száll szembe, mely szerint Magyarországot az „örök hála” kötelezné arra, hogy a bolsevizmus ellen „élethalálharcát” vívó Németország mellé álljon. Tagadja a földrajzi helyzet meghatározó voltát is.

Bethlen egyetlen esetben tartotta volna indokoltnak a háborúba való belépést: ha támadás fenyegeti az országot. Ilyen veszély szerinte 1941 nyarán nem volt, nem fogadja el a kassai bombázás kormány által elfogadott verzióját sem.¹⁴ Nem hisz abban, hogy

¹⁰ BETHLEN: i.m. 106—107.

¹¹ BETHLEN: i.m. 97.

¹² BETHLEN: i.m. 103—104.

¹³ BETHLEN: i.m. 99.

¹⁴ BORSÁNYI JULIÁN: A magyar tragédia kassai nyitánya. München, 1985.

szándékos provokációról lenne szó. Azt az állítást is cáfolja, mely szerint az ország a bolsevizmus ellen védi a világot: „...nem ennek az életének gyökereiben megtámadott, maroknyi nemzetnek volt a hivatása tehát, hogy nemzeti hiúságát legyezgető szájhősök uszítására hősiés pózba vágva magát teljesen feleslegesen keresztbe feküdjön azon az úton, amelyen az orosz gőzhenger nem minket, hanem Németországot lehengetni készült...”¹⁵

Azt állítja, hogy Magyarország megőrizhette volna semlegességét és hadseregét egészen addig, amíg az oroszok a Kárpátokat el nem érik. Akkor indokolt lett volna a védelemre való felkészülés, és a német segítség igénybevétele. E feltevésből kiindulva gondolja végig azokat a lépéseket, melyek ettől a lehetőségtől megfosztották az országot. A felelősség szerinte azokat terheli, akik az indulatok elszabadulását, a radikális jobbratolódást lehetővé tették, megakadályozták, hogy a reálisan, józanul gondolkodók hallathassák szavukat. Így kötődött a nemzet egyre erősebben, nem csupán politikai, hanem érzelmi okokból is Németországhoz. „... idegen célkitűzések és törekvések vak eszközévé süllyedtünk.” — írja keserűen.¹⁶

E folyamat legmélyebb pontja Bethlen számára is a német megszállás volt. Váratlannak és indokolatlannak tartja, mert az ország enélkül is eleget tett szövetségesi kötelezettségeinek. Ezt azonban nem tekinti a háborúban való aktív részvételnek, sőt beállításában egyenesen angolszász érdek a német igények korlátozott kielégítése — a megszállás és teljes kifosztás elkerülése érdekében. A kor e feloldhatatlannak tűnő ellentmondását tükrözik azok a szavak is, melyeket Bárdossy mondott a helyére lépő Kállaynak: „Te katasztrófába viszed az országot. Rólad mindenki tudja, hogy németellenes vagy, és angolbarát vagy és nem vagy antiszemita. Futsz majd az angolok után, de soha nem nyered meg őket, ahogy Bethlen sem tudta, sem senki más. Ők le vannak kötelezve ellenségeinknek, az oroszoknak és a kisantantnak, és soha nem fogják cserbenhagyni őket. Te viszont elveszíted a németek barátságát, és Magyarország magára marad. Azon a tényen, hogy ha a németeket megverik, minket is a vesztesek közé sorolnak, te úgysem tudsz változtatni. Ez eldőlt már az első világháborúban, és eldőlt Trianonban is.”¹⁷ A külpolitika terén Kállaynál sokkal tapasztaltabb Bárdossy szavai igazolódtak, és az új miniszterelnök kísérletei a szövetségeseikkel való kapcsolatfelvételre valóban a megszállás ürügyéül szolgáltak.¹⁸ Ennek következményeit később tényszerűen felsorolva közli, kiemelve a zsidók barbár üldözését, deportálását és az ország kifosztását.

A „Hogyan süllyedhettünk idáig?” kérdésre a tanulmány második részében igyekszik Bethlen a választ megtalálni. 1931-től vizsgálja a magyar belpolitikát, középpontba állítva az egyes államfők tevékenységét. Azokat a mozzanatokat kutatja, melyeknek egyenkénti negatív hatása nem volt azonnal észlelhető, vagy jelentéktelennek tűnt, viszont egymásra rétegződve, összeadódva már visszafordíthatatlanná tették az eseményeket.

¹⁵ BETHLEN: i.m. 113.

¹⁶ BETHLEN: i.m. 123.

¹⁷ KÁLLAY: i.m. I. köt. 52.

¹⁸ A Wilhelmstrasse... 773—777.

Meglátása szerint Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején nőtt meg a titkos társaságok szerepe és indult meg a tisztikar politizálása. Ekkor alakult ki a kormánypárt radikális jobboldala, megerősödött a nemzeti szocializmus és az antiszemizmus hatása. Ez a folyamat szerinte Darányi Kálmán kormányzása alatt gyorsult fel. Úgy véli, az új miniszterelnök határozatlan, tépelődő természete lehetett az oka annak, hogy a negatív tendenciák visszafogása az általa célszerűnek vélt eszközökkel — engedmények tételével — nem sikerült. Legnagyobb kifogása: a magyar politika ekkor veszítette el az önállóság látszatát is, az ország „másodrendű csatlóssá” vált Németország mellett. Nagyon fontos, negatív változásnak tekinti azt, hogy a fenti folyamatok a középosztály tekintélyes részére is hatással voltak.

Darányi lemondása (és nem halála, mint Bethlen írja) után Imrédy Béla lett a miniszterelnök. Intézkedései kezdettől ellentmondásosak voltak, hiszen Horthy és Bethlen a jobboldal visszaszorítását várták tőle, ehelyett „váratlan frontváltással egyenesen élére állott a radikális jobboldali mozgalmaknak”.¹⁹ Mivel a revíziós siker erőszakosabbá tette belpolitikai fellépését, egyre szélesebb lett az ellene szervezkedő politikusok bázisa, így sikerült végül lemondatni. Ebben játszott szerepét Bethlen nem említi, de kettejük politikai törekvéseinek szembenállása nyilvánvaló volt. Imrédy magyar nemzeti szocialista megújulási programja, a tervezett „csodás forradalom” veszélyeztette Bethlen politikáját. Szinte misztikus erőt tulajdonít neki: „Hatása munkájának az országra nézve katasztrófális volt, mert mint miniszterelnök példájával tágra felnyitotta, a nemzetiszocializmus Pandora-szeleincéjét, amelyből viharos erővel indultak roboló útjaikra a jobboldali radikalizmus összes szelei és tarolták le a magyar nemzetnek minden szép vetését, amely útjukba akadt.”²⁰

Az utána következő Teleki Pál — akiről Horthy azt írja, hogy Bethlen és Kállay mellett csak őt választotta saját akaratából miniszterelnöknek — Bethlenhez hasonlóan a békés revízió híve volt és nem hitt a német győzelemben. Bethlen részletesen elemzi kormányfői tevékenységét. Belpolitikájáról elítélően nyilatkozik, sérelmezi a sajtószabadság korlátozását, és úgy véli, az 1939-es választások után megváltozott összetételű országgyűlés éppen legfontosabb funkcióit — a szabadságjogok védelme, a közvélemény irányítása, a kormány munkájának ellenőrzése — nem teljesítette. Így nem működhetett olyan fékező erőként sem, amely a háborúba lépést megakadályozta volna. A reformkori költők képeit, kifejezéseit idéző szavakkal jellemzi az 1941-re kialakuló belpolitikai helyzetet: „A magyar közéletre lassanként a diktatúras butulás köde lomhán terpeszkedett széjjel, úgy éreztük, hogy a magyar alkotmány berozsdásodott kerekerei megszűntek forogni és beállott a halál, a tökéletes csönd, amelyet csak mohó férgek rágása zavart meg néha.”²¹ Ezek után meglepő az az elismerés, mellyel Teleki külpolitikájának adózik, hangsúlyozva, hogy Bárdossyval ellentétben ő soha nem keverte volna háborúba az országot. Ez esetben nem vizsgálja a belpolitikai lépéseknek a külpolitikára gyakorolt hatását, pedig az Emlékirat más részeiben erre nagy figyelmet fordít.

¹⁹ BETHLEN: i.m. 132.

²⁰ BETHLEN: i.m. 133—134.

²¹ BETHLEN: i.m. 140.

A visszatekintés stílusa szembetűnően megváltozik, ahogy elemzésében Bethlen Magyarország háborús szereplésének témájához közelít. Elfogultan, saját szemszögéből ábrázolja az eseményeket, helyenként a tényeket is pontatlanul idézi fel.²² Annak ellenére, hogy részletesen taglalja a radikális jobboldal és a német nemzeti szocializmus hatásának erősödését, a hadbalépésben egyedül Bárdossy szerepét emeli ki. Beállításában ő jóhiszemű politikus, aki nem tudott ellenállni a „csábításnak” és német nyomásra „hadat üzent Oroszországnak”, holott Hitler nem szólította fel Magyarországot a fegyveres fellépésre, és ekkor még politikai nyomást sem gyakorolt a kormányra.²³ A kassai bombázás tényét itt nem is említi, pedig annak ürügyként való felhasználása is bizonyítja, hogy jelentős belső erők szorgalmazták a háborúba való bekapcsolódást.²⁴ Ennek ellenére sem hadüzenet elküldésére került sor, hanem a hadállapot beálltának a bejelentésére.²⁵

A fentiekől függetlenül ez a lépés valóban jóvátehetetlennek bizonyult. A doni katasztrófa után Magyarország kiszolgáltatott helyzetbe került, a veszteségeket alig lehetett pótolni. Bethlen ismét a reformkori retorikát idézve írja le a következményeket: „Újból ott álltunk hadsereg nélkül egy állig felfegyverzett világban... Soha még nemzet ily könnyelműen és céltalanul nem tette kockára életérdekeit, mint mi ebben a percben. Valóban Don Quijote módjára vívtuk a magunk szélmalomharcát minden pozitív háborús cél nélkül, amikor minden erőnköt tartalékolnunk kellett volna arra a végső időpontra, amikor Szent István palástja felett kezdődik majd a marakodás szomszédaink részéről...”²⁶

A tragédiák sorát Kállay Miklós próbálta megállítani. Bethlen az ő tevékenységéről röviden és elismerően ír, ez esetben a lehetőségeket is figyelembe véve. Nem kerülheti meg a szövetségesekkel való tárgyalások témáját — bár feltételes módban említi azokat — de hangsúlyozza, hogy sem a kapcsolatfelvételt, sem más okot nem tart elegendő indoknak a megszálláshoz. A tények felsorolása után újra csak kérdezni tud, mert saját gazdag politikai tapasztalataira támaszkodva, a történetet többször végiggondolva sem találja meg a választ arra: „Hová lettek a régi magyar hazafias erények? Hová nemzeti önértetünk, a függetlenségünk iránti töretlen ragaszkodásunk, amelyért évszázadokon keresztül annyi vér

²² Németország 1941. június 22-én hadüzenet nélkül támadta meg a Szovjetuniót, Bethlen pedig az Emlékiratban „a szovjethez intézett” német hadüzenetről ír. i. m. 140.

²³ A német hadvezetés magyarországi politikájához 1941. március–július. Századok 1965/6. A német hadsereg-főparancsnokság által megbízott magyarországi összekötő törzs naplóját DR. PERCY ERNST SCHRAMM százados vezette, közzéteszi KUN JÓZSEF. Kurt Himer vezérőrnagy, „a magyar királyi honvédség fővezértségéhez beosztott német tábornok” közlései bizonyítják, hogy Horthy és Bárdossy is határozott állásfoglalást kértek arra vonatkozóan, milyen lépéseket vár Németország a Szovjetunió megtámadása után Magyarországtól. A fegyveres részvételre való felszólítás hiányában a politikusok nem cselekedtek a kassai bombázásig, pedig tudomásuk volt a Halder és Himer tábornokok által gyakorolt katonai nyomásról. Ld. még: A Wilhelmstrasse ...596—597. és Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936—1945. V. köt. Szerk. JUHÁSZ GYULA. Bp., 1982. 1217—1221.

²⁴ LAKATOS GÉZA: Ahogyan én láttam, München, 1981. Werth Henriket idézi a szerző: „Nekem a kassai bombázás egyenesen jól jött.” 41.

²⁵ Diplomáciai iratok...V. Köt. 1233. és A Wilhelmstrasse... 598—599.

²⁶ BETHLEN i. m. 141.

folyt és annyi magyar könny hullott? Hová lett politikai iskolázottságunk, amelyre mindig oly büszkék voltunk?²⁷

Kedvezőnek látszó történelmi helyzetben a revízió lehetőségét kellett volna elutasítani ahhoz, hogy Magyarország ne váljék elkötelezetté, ezt pedig nem vállalhatták politikusaik. Így a jogosnak tűnő lépések után, a háború kimenetelét ismerve egyfajta „tragikus magyar sors” képe körvonalazódik újra — mint oly sokszor korábban is — az eseményekre visszatekintő politikusok emlékezéseiben. Horthy a „végzetszerű kényszerre hivatkozik, amely különösen egy kisállam cselekvési szabadságát korlátozza, és másokhoz hasonlóan a kettős, német — szovjet erőtér meghatározó voltát emeli ki.²⁸ Kállay Miklós is felmenti a politikusokat: „... odaveszett a fele azoknak a szegény, szegény magyar fiúknak, akiket a hibás magyar politika — igen, az is, de legyünk fennköltebbek: a tragikus magyar sors állított arra a helyre, ahol semmi keresnivalójuk nem volt, ahol dicsőség nem, csakis a biztos pusztulás várhatott rájuk.”²⁹

Bethlen nem ad felmentést, ezt sugallja az emlékirat alcímében a „vádirat” kifejezés is. Ő azonban abból a feltételezésből indul ki, hogy Magyarországnak volt önálló cselekvési lehetősége, a gazdasági és geopolitikai kiszolgáltatottságot nem tartja meghatározónak. Tiszteletreméltó, hogy a bajok gyökerét belül keresi, nem hárítja át a felelősséget külső erőkre. Nem zárja ki azokat sem, keserű hangon említi a német befolyás felmérhetetlen jelentőségét. Bebizonyítja viszont, hogy a belső ellentmondások tették nyitottá az országot annak befogadására is.

Két egymástól elkülönített, de végül is el nem választható tényezőben keresi a nemzeti tragédia okát. Egyrészt a miniszterelnökök egyéni felelősségét hangsúlyozza, teljes cselekvési szabadságukat feltételezve. Ha ekkora jelentőséget tulajdonít az egyén történelemformáló szerepének, érthetetlen, miért nem érinti Horthy Miklós tevékenységét. Ennek egyik lehetséges magyarázata, hogy a háború utáni helyzet még tisztázatlan volt.³⁰ De legalább a Szovjetunió elleni hadbalépés és a német megszállás igen alapos tárgyalásakor felvethette volna a kormányzó személyes felelősségének kérdését. Ide kívánczik, hogy saját szerepét is csak a vizsgált időszakban, — tíz, tizenöt évre visszatekintve — említi, amikor valóban személyes érdekeit figyelmen kívül hagyva, minden lehetséges eszközzel igyekezett az országot a háborúba sodródástól megóvni.³¹ Hogy a korábbi időszakban folytatott politikája befolyással lehetett a későbbi történésekre, annak vizsgálatára nem kerül sor. Csak áttételesen történik említés azokról a törekvésekről is, melyek azt bizonyították, hogy rajta kívül mások is megpróbálták szavakkal és tettekkel megakadályozni az ország tragédiáját.

A másik, az Emlékiratban többször felbukkanó, kemény szavakkal megbélyegzett jelenség: az idegen eszme befogadása, a középosztály egy részének eszközzé süllyedése.

²⁷ BETHLEN i.m. 145.

²⁸ HORTHY i.m. 175.

²⁹ KÁLLAY i.m. 158.

³⁰ ROMSICS i.m. 300.

³¹ ROMSICS i.m. 268.

Ennek magyarázata ugyancsak történelmünk során sokszor újrafogalmazott gondolat: a belső meghasonlás szolgáltatta ki a nemzetet. Egyre erősödő terrorral elhallgattatták azokat, akik az ár ellenében felemelték szavukat, a közéletben a komoly kérdések háttérbe szorultak, „kártékony és üres jelszavak” befolyásolták az emberek ítélőképességét. Bethlen szerint ez volt az oka annak, hogy az ország saját érdekeinek figyelmen kívül hagyásával, elfogadva az „idegen célkitűzéseket és törekvéseket” a veszébe rohant.

Judit Pihurik

Political Essay or Indictment? Reflections on István Bethlen's Memoirs
from 1944

In the summer of 1944 István Bethlen was secretly writing his memoirs entitled: Hungarian politics in the Second World War. Political Essay or Indictment.

In the first part of his work István Bethlen analyses the political situation and the balance of power between the two World Wars and proves that the defeat of Germany was foreseeable. In the second part he evaluates the different Hungarian governments' achievements and tries to explain how Hungary proceeded on her course after 1939 from the idea of peaceful territorial revision towards her entrance into the War and the German occupation. The political analysis grows into an indictment because Bethlen, while searching for the origin of Hungary's misfortune, arrives at two conclusions. He supposes the Prime Ministers' complete freedom of action and stresses their personal responsibility, and condemns that section of the middle class which became influential by accepting alien ideas.

TARTALOM

JÁNOSI MONIKA: A Szent László-kori zsinati határozatok keletkezéstörténete	3
MAKK FERENC: Megjegyzések a Szent László korabeli magyar—bizánci kapcsolatok történetéhez	13
KRISTÓ GYULA: Aba Sámuel és Károly Róbert családi kapcsolatairól	25
KOSZTA LÁSZLÓ: A pozsegai káptalan nevében kiállított hamis és gyanús oklevelek 1353 előtt	31
ALMÁSI TIBOR: Néhány Árpád-kori oklevél emléke 1327. évi okiratokban	39
SEBŐK FERENC: Új törekvések a Jagelló-kori rendiség kutatásában a XX. század elején	47
HAJNÓCZI GÁBOR: Centrum és periféria (Társadalomkép és várossalprajz a XV—XVI. századi itáliai építészetelméletben)	55
PIHURIK JUDIT: Politikai tanulmány vagy vádirat? Néhány gondolat Bethlen István 1944-es Emlékiratáról	63

A szövegszerkesztést a JATEPRINT,
a Bölcsészettudományi Kar Kiadványszerkesztősége végezte
WordPerfect 5.1 szövegszerkesztő programmal.

Készítette a JATEPress
6722 Szeged, Petőfi Sándor sugárút 30–34.
Felelős kiadó: a Bölcsészettudományi Kar dékánja
Felelős szerkesztő: Szőnyi Etelka
Sokszorosító vezető: Szőgi Lászlóné
Méret: B/5, példányszám: 425, munkaszám: 195/92.